מהווה ואף נתפס בעיני הקהילה כשינוי בזהותה התרבותית.[213] לאור זאת מותר להציע כי הצמדותם של הקראים ל'רוח חן' בשעה של תמורות מדעיות ושל משבר תרבותי הנה ביטוי מובהק של יחסם לטקסט שמעמדו הסמכותי לא היה נתון לערעור, הואיל והיווה נקודת מוקד לזהותם.[214]

מעניין אפוא לשאול עתה: האם המשיכו הקראים ללמד מדעים באמצעות 'רוח חן' כאשר התבססו בתי הספר החדשים הקראיים בקרים וברוסיה בשליש השלישי של המאה התשע עשרה ובשליש הראשון של המאה העשרים? דיון בשאלה זו, החייב להיעשות על רקע בחינה כוללת של הוראת המדעים במערכת החינוך הקראית המתחדשת, נמצא מחוץ לגבולותיו של מאמר זה. עם זה, אציין לסיום כי ישנן בידינו ראיות לכך שמלמדים קראיים, הן באימפריה הרוסית והן מעבר לה, המשיכו ללמד מדעים באמצעות 'רוח חן' במחצית השנייה של המאה התשע עשרה.[215] ראיה אחת לכך עולה מתוך כתבה מפרי עטו של שמעון יהודה סטאניסלאווסקי (1849–1921), אחד המשכילים היהודיים הבולטים ברוסיה של סוף המאה התשע עשרה וראשית המאה העשרים.[216] בכתבתו, שראתה אור מעל דפיו של גליון 'המליץ', כשבוע לפני חג החנוכה של שנת תרמ"ט (1888), מדווח סטאניסלאווסקי על ביקור שערך, לבקשת אחד ממכריו, בבית מדרש קראי בעירו יקטרינוסלב.[217] בראש בית המדרש עמד שמואל פיגיט.[218] סטאניסלאווסקי מספר כי פיגיט הציג בפניו את ספרייתו הפרטית. ספריה זו כללה שבעה עשר חיבורים בכתבי יד (שאת חלקם העתיק פיגיט עצמו).[219] סטאניסלאווסקי נוקב בשמותיהם של החיבורים, ומצרף תיאור קצר של כל אחד מהם. החיבור השלישי ברשימה הוא 'ארש קדם', ביאורו של יצחק בן מרדכי על 'רוח חן'.[220] בתארו את החיבור מציין סטאניסלאווסקי כי 'רוח חן', 'המכלכל בקרבו באור מלות הפילוסופיות בס' המורה ושאר ספרי מחקר', וכן 'מלות ההגיון להרמב"ם, המה ספרי חנוך בבתי הספר להקראים'.[221]

עפר אליאור

213. ועיינו גם: הלברטל, עם הספר, 15–16; הוס, "ספר הזוהר," 260–261; Hagith Sivan, "Canonizing Law in Late Antiquity: Legal Constructs of Judaism in the Theodosian Code," in Finkelberg and Stroumsa (eds.), *Homer, the Bible, and Beyond,* 213.

214. הוס הציע כי 'אפילו במקרים של משבר אידיאולוגי, קהילה מעדיפה לפרש מחדש טקסט קנוני (או לעיתים לצרף לו טקסט נוסף), מאשר לזנוח אותו'. עיינו הוס, שם, 262.

215. לדיון בטופס של 'רוח חן' הכלול בקודכס שנועד לצרכי לימוד של נוער קראי, ואשר הועתק בעיר כפא שבדרום מזרח קרים בשנת תרנ"ו (1896), עיינו: לסקר, "קראי מזרח אירופה," 128. לדיון בדיווח מאת ראובן פאהן הלוי (1873–1943/1939 לערך), על אודות רשימת קריאה שהונהגה בבתי המדרש בעיר העליץ בשלהי המאה התשע עשרה, ושבה מופיע 'רוח חן', עיינו: קיזילוב, קראי גליציה, 113.

216. עיינו על אודותיו Yehuda Slutsky, "Stanislavsky, Simon Judah," *Encyclopaedia Judaica*[2], 19 (Detroit: Macmillan/Keter, 2007), 163.

217. עיינו שמעון יהודה סטאניסלאווסקי. "לקורות ספרות הקראים," *המליץ* 243 (ט"ז כסלו תרמ"ט, 20.11.1888): 2459–2460.

218. על עבודת ההוראה של פיגיט ביקטרינוסלב אנו למדים מהקדמה שצירף לטופס בהעתקתו של 'אפיריון עשה לו'. ראו כ"י סנקט פטרסבורג, ספריית המכון ללימודים מזרחיים B 162 (ס' 53082), דף 1א-ב. פיגיט העתיק את כתב היד בשנת תרמ"ד (1883/4).

219. סטאניסלאווסקי מציין כי פיגיט 'רבות טרח ועמל להשיגם במיטב כספו ושם לילות כימים להעתיקם מחדש'. עיינו סטאניסלווסקי, "לקורות ספרות הקראים," 2459.

220. סטאניסלאווסקי מציין (או מצטט מפיו של שמואל פיגיט) שיצחק בן מרדכי "מת בניקלאיעוו". שם.

221. שם. סטאניסלאווסקי שוגה בציינו כי 'רוח חן' נדפס בגוזלווא בשנת תקצ"ט.

https://doi.org/10.1017/S0364009413000081 Published online by Cambridge University Press

'הכוזרי', ואצל הקראים: 'עץ חיים'. הסוג השני הוא של 'קנון מכין' ('propaedeutic canon'). קנון זה כולל חיבורים 'המאפשרים לתלמיד להפוך לקורא מוצלח בקנון המסגרת'.[205]

במחקר על ההיסטוריה של הקריאה ב'רוח חן' בקהילות יהודיות רבניות וקראיות באירופה ובביזנטיון בשלהי ימי הביניים ובעת החדשה המוקדמת, הצעתי כי רבים מקוראיו של 'רוח חן', ובכללם מעיינים קראיים בסביבות התרבותיות שנבחנו במאמר זה, בחרו לקנות לעצמם השכלה במדעים אריסטוטליים דווקא באמצעות 'רוח חן', משום שהתייחסו אליו כאל טקסט פורמטיבי פילוסופי-מדעי מכין, היינו, כחיבור יסודי ומהותי, הכולל ידיעות אמיתיות בתחומי התוכן המדעיים שבהם הוא עוסק, שהוא בעל מעמד סמכותי בעניינן, ונועד להכין את המעיינים בו לעיין בחיבורים קנוניים ולא קנוניים, בהגות פילוסופית-דתית, המבוססים על מדעים אריסטוטליים.[206] הפרטים ההיסטוריים שיש בידינו על התקבלותו של 'רוח חן' אינם מאפשרים להצביע על הקוראים הראשונים אשר התייחסו אליו כאל טקסט קנוני.[207] אך מכל מקום נראים הדברים כי ככל טקסט קנוני אחר, את עיקר מעמדו הסמכותי קנה 'רוח חן' בתהליך דינאמי ממושך של משא ומתן מתמיד בין נושאים ונותנים שונים, במשך דורות על דורות בתוך קהילות קוראיו.[208] בכל הנוגע להתייחסות ל'רוח חן' כבעל מעמד קנוני בקרב הקראים, הרי שלזו היו מספר ביטויים בולטים, בראש ובראשונה שילובו בהוראה של מדעים,[209] מסירה ואף יצירה של פרשנות עליו,[210] וכן התמדה בשילובו במערכת החינוך ובמסירה ועיון בפירושים עליו במשך זמן ארוך, וגם לאחר שהועבר מסביבה תרבותית קראית אחת לאחרת.[211] זאת ועוד: ההתמדה בלימוד הקראי של 'רוח חן' בתקופות מאוחרות מאוד, שבהן כבר נזנחו התורות המדעיות המוצגות בו, יכולה אף היא להיחשב כסממן של מעמדו הקנוני. כפי שמצאה ר' סלע-שפי, 'ההיסטוריה מראה, שקשה לתרבויות "להיפטר" ממה שקיבל כבר מעמד קנוני'.[212] קושי זה נובע בין היתר משום שהלימוד של החיבור הקנוני יוצר את ההמשכיות של הקהילה עם עברה ומבסס אותה, וכל שינוי בלימוד זה

205. עיינו: שיר, "קנוניות," 117.

206. עיינו: אליאור, "רוח חן," 229–230. שם, 232, הצעתי כי לפחות בחלק מקהילות יהודיות אלו נהגה גם 'מלות ההגיון' ממעמד של חיבור קנוני פורמטיבי מדעי מכין.

207. בתחילתו של תהליך הפיכתו לחיבור קנוני, לפחות בקרב קוראים רבניים, שאב 'רוח חן' את סמכותו ממקור שהיה כבר בעצמו מקובל כסמכותי, ושלמדיו בא 'רוח חן' לסייע, היינו: 'מורה הנבוכים'. עיינו גם: הוס, "ספר הזוהר," 259–260. בהמשך יוצב וחוזק מעמדו הקנוני על ידי קישורו עם הוגים ברי סמכא בפילוסופיה ובמדעים, כגון בני משפחת התיבונים, ובייחוד יהודה אבן תיבון, 'אבי המעתיקים', ששמו מתנוסס על מרבית המהדורות הנדפסות של 'רוח חן'. כן שאב 'רוח חן' את מעמדו הסמכותי מעצם העובדה שכבר נהנה ממעמד כזה במשך זמן ארוך. לבסוף, 'רוח חן' היה אחד החיבורים העבריים הבודדים במדעים אריסטוטליים שראו את אור הדפוס בעת החדשה המוקדמת בקהילות יהודיות אשכנזיות וקראיות. עובדה זו משקפת את תפיסתו כבעל מעמד סמכותי, ובה בעת תרמה ליצירתה של תפיסה כזו. עיינו: שיר, "קנוניות," 127–128, והשוו: Daniel J. Lasker, "The Canon of Medieval Jewish Philosophy: A Reponse to Dov Schwartz," *Review of Rabbinic Judaism* 6, 2–3 (2003): 317–328 (esp. 323–326).

208. ועיינו: שיר, "קנוניות," 126.

209. עיינו: Margalit Finkelberg and Guy G. Stroumsa, "Introduction: Before the Western Canon," in *Homer, the Bible, and Beyond: Literary and Religious Canons in the Ancient World*, ed. Margalit Finkelberg and Guy G. Stroumsa (Leiden: Brill, 2003), 8.

210. אין צורך לומר שפרשנות לא נתחברה רק על חיבורים קנוניים. טענתי היא כי התפתחות הפרשנות על 'רוח חן' והיקפה הרחב הם מאפיינים בולטים של חיבורים קנוניים. עיינו: James A. Sanders, *From Sacred Story to Sacred Text: Canon as Paradigm* (Philadelphia: Fortress Press, 1987), 66; Jonathan Z. Smith, "Sacred Persistence: Towards a Redescription of Canon," in *Approaches to Ancient Judaism*, ed. William S. Green, 1 (Missoula, MT: Scholars Press, 1978), 23; הוס, "ספר הזוהר," 260; פינקלברג וסטרומזה, "מבוא," 6–7; שיר, "קנוניות," 121.

211. ועיינו: הוס, שם, 260–261.

212. עיינו: רקפת סלע-שפי, "המאבקים על הקאנון: הדינאמיקה של שימור ושל חידוש בתרבות," בתוך: קנון וכתבי קודש, בעריכת יעקב שביט (תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, תשס"ט), כח.

https://doi.org/10.1017/S0364009413000081 Published online by Cambridge University Press

בסיכום הדברים ראוי לשאול: כיצד ניתן להסביר את ההתמדה הקראית בשימוש ב׳רוח חן׳ להוראת מדעים במשך תקופה כה ארוכה – למעלה מחמש מאות שנים - ובתפוצות שונות של קהילותיהם? ומדוע זה המשיכו ללמוד את ׳רוח חן׳ גם כאשר האריסטוטליזם ירד מן הבמה והוחלף במדע החדש?

קצה חוט למענה על שאלות אלו ניתן לשאוב מדיונו של דניאל לסקר בשאלת הצמדותם של אינטלקטואלים קראיים במזרח אירופה ובקרים במדע ישן במאות השבע עשרה – השמונה עשרה.[198] לסקר הציע כי בבסיס עמדתם של קראים אלה, מעצם היותם בקונפליקט מתמיד עם מתנגדיהם הרבניים, היתה מגמה של שמרנות ושל שימור של דתם ושל התיאולוגיה המצויה בבסיסה. ממילא גם לא יכלו להרשות לעצמם לזנוח את המדע שעליו נשענת תיאולוגיה זו. מן המחקר שאת תוצאותיו הצגתי לעיל מתברר כי שיקולים ואילוצים אלה הותירו חותם גם על לימוד המדעים במערכת החינוך הקראית המסורתית. מלמדים קראיים, אשר דבקו ביצירה פילוסופית-דתית והלכתית שנתהוותה בביזנטיון בשלהי ימי הביניים ושהתבססה על מדעים אריסטוטליים, היו מחוייבים לשלב בתכניות הלימודים שהנהיגו עיון בחיבורים המשמשים כמבוא למדעים אלה, אפילו כשתכניהם של אלה היו כבר מיושנים. כמו יהודים רבניים בסביבות תרבותיות אחרות, מצאו הקראים את ׳רוח חן׳ כחיבור אטרקטיבי במיוחד ללימוד של רעיונות יסודיים במדעים, ובעיקר במדעי הטבע האריסטוטליים.

חיזוק והשלמה לדברים אפשר להוציא מתוך בחינה של שאלת הדבקות הקראית ב׳רוח חן׳ מזווית הראייה של חקר הקנון. בספרו *People of the Book: Canon, Meaning and Auth-ority*, דן משה הלברטל בסוגים אחדים של קנון. אחד מאלה, שאותו כינה הלברטל בשם ׳קנון פורמטיבי׳, הנו קנון אשר נלמד, נקרא, נמסר ונתפרש, שימש מרכיב יסודי בתכנית הלימודים, וסיפק לקהילות של קוראיו אוצר משותף של מונחים ושל תכנים רעיוניים.[199] מרכיביו העיקריים של הקנון הפורמטיבי היהודי היו המקרא וטקסטים הלכתיים.[200] מעמדם הסמכותי של טקסטים אלה בקהילות היהודיות היה, ככלל, מובנה. בקהילות קוראים מצומצמות יותר כלל הקנון הפורמטיבי היהודי גם חיבורים נוספים, שלהם לא יוחסה מעולם קדושה, אך שנתפסו כטקסטים שנתחברו על ידי מלומדים ברי סמכא, שחיו בזמן ובמקום מסוימים, ושניתן להתייחס באמון לחיבוריהם.[201] חלק זה של הקנון הפורמטיבי כלל גם חיבורים בפילוסופיה.[202] בעקבות הצעתו של א׳ שיר, ניתן להבחין בתוך החלק הפילוסופי של הקנון הפורמטיבי בין שני סוגי משנה נוספים של קנונים.[203] הסוג הראשון הוא של ׳קנון מסגרת׳ (framework canon׳), דהיינו, קנון ׳אשר כולל אמונות, גישות, ונרטיבים שמעצבים את המסגרת לשיח עתידי בתוך קהילה ומבנה את המונחים שלו׳.[204] לקנון זה השתייכו חיבורים בהגות פילוסופית-דתית, כגון ׳מורה הנבוכים׳,

198. עיינו: לסקר, ״קראי מזרח אירופה,״ 134–136.

199. עיינו: Moshe Halbertal, *People of the Book: Canon, Meaning and Authority* (Cambridge MA: Harvard University Press, 1997), 3, 21, 90–128.

200. לפי הלברטל, שייכים טקסטים אלה, בנוסף לקנון הפורמטיבי, גם לקנון הנורמטיבי, הקובע כללי התנהגות. שם, 3.

201. עיינו: Adam Shear, "Canonicity and the Authority of Works of "Jewish Thought": Theological Prespectives and some Examples from the Early Modern Recpetion of the *Kuzari*," *Iggud* 1 (2008): 115.

202. עיינו גם: Boaz Huss, "*Sefer ha-Zohar* as a Canonical, Sacred and Holy Text: Changing Perspectives of the Book of Splendor between the Thirteenth and Eighteenth Centuries," *The Journal of Jewish Thought and Philosophy* 7 (1998): 259–260; Adam Shear, *The Kuzari and the Shaping of Jewish Identity, 1167–1900* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 16–18.

203. עיינו: שיר, ״קנוניות,״ 116–117.

204. עיינו: הלברטל, עם הספר, 90.

https://doi.org/10.1017/S0364009413000081 Published online by Cambridge University Press

כעבור שתי שנות לימוד בבית מדרשו של אוזן בגוזלווא, שב שמואל פיגיט לעיר הולדתו צ'ופוט-קלעה, והמשיך את לימודיו אצל מלמד אחר, בעיר הסמוכה, בחצ"ה-סראי (Bakhchisarai).[191] חצי שנה לאחר מכן, כאשר עבר אוזן לעיר זו ופתח בה בית מדרש, שב פיגיט ללמוד לפני מורו משכבר הימים.[192] יחד עם יתר עשרים התלמידים בבית המדרש, שהיו 'מבני העשירים',[193] חזר ולמד פיגיט את החיבורים שבהם עיין כבר בבית המדרש בגוזלווא.[194] או אז עברו התלמידים לשלב מתקדם יותר של לימודיהם, שבמסגרתו עיינו בשורה של חיבורים בתחומים שונים, לפי הסדר הבא:

> ס' המספר להרב אב"ן יש"ר ז"ל בכ"י את החלק הראשון,[195] ואחריהם ספר האדרת לר' אליהו בשייצי (דינים), וס' מסלת הלמוד כל הג' חלקים להרב בן זאב ז"ל, וספר מליצת ישרון, וספר בחינת עולם להפניני זצ"ל, וס' ארבע כסות לר' שלמה פפניהים ז"ל,[196] וס' חבות הלבבות. אחרי כל אלה למדנו קצת מהגיון של אב"ן כספ"י הנקרא צרור הכסף בכ"י,[197] ובסוף למדנו בס' עץ החיים לר' אהרן האחרון זצ"ל חקירה על אלהיות, ובכן חתמנו.

כפי שאנו רואים, ברשימת קריאה זו, או לפחות באלה מהיבטיה המעניינים אותנו כאן, פוסע אוזן בעקבות תכנית הלימודים של מורו. ראשית, מצד חומרי הלימוד במדעים, אוזן לא כלל ברשימתו ספרים העוסקים בתורות מודרניות בלוגיקה ובמדעי הטבע. היפוכו של דבר: כמו לוצקי גם אוזן לימד חיבור בלוגיקה אריסטוטלית, שהוא מקיף יותר מ'מלות ההגיון', אך כולל תכנים מיושנים, היינו: 'צרור הכסף' ליוסף אבן כספי. גם חיבוריהם של הסופרים העבריים המשכיליים ששובצו ברשימת הקריאה לא נתנו בידי התלמידים ידע מדעי מעודכן. והעיקר: אוזן לימד חיבורים שהבנתם מחייבת את לימוד התורות המדעיות המוצגות ב'רוח חן', בראש ובראשונה 'עץ חיים'.

מן האמור נמצאנו למדים כי תכניות הלימודים במערכת החינוך הקראית המסורתית בקרים בשנות הארבעים, בשנות החמישים, וגם בראשית שנות השישים של המאה התשע עשרה, נמצאו בתקופת מעבר. מחד, הוכנסו אליהן חיבורים משכיליים רבניים. מאידך, חיבורים אלה לא הקנו ללומדיהם ידע מודרני בלוגיקה ובמדעי הטבע. חומרי הלימוד בתחומים אלה נשארו מיושנים. הם כללו את 'רוח חן' ו'מלות ההגיון', ולעיתים גם העשירו את ידיעותיהם של התלמידים בלוגיקה אריסטוטלית, באמצעות חיבורים בינימיים מתקדמים יותר. העיון בחיבורים אלה עדיין נועד להניח את המצע להבנתם של חיבורים בהגות פילוסופית-דתית, ואולי גם בהלכה קראית.

סיכום: 'רוח חן' כחיבור קנוני בלימוד הקראי של המדעים

191. מלמדו היה חזן העיר, אברהם טפסי.

192. שמואל פיגיט, אגרת נדחי שמואל, 11.

193. שם. על זהותם של אחדים מן התלמידים הללו אנו למדים מאחת ההערות שצירף פיגיט ליצירותיו של מורו ב'שארית יהודה'. ראו יהודה אוזן, שארית יהודה, 192.

194. פיגיט מציין כי הוא ו'חברים מקשיבים' למדו את 'הספרים הנ"ל, עם נתוח המלות'. פיגיט, אגרת נדחי שמואל, 11. לא נתחוורה לי כוונתו ב'נתוח המלות'.

195. הכוונה היא כנראה ל'מונה מספר', חיבורו של לוצקי שאותו, כפי שראינו, לימד לתלמידיו. ראו כ"י ירושלים, בית הספרים הלאומי 28°2418 (B 446), דפים 159א–213א. טופס זה נכתב בגוזלווא בשנת תר"ט (1848/9) בידי שמואל בן אברהם בבג'אן. בקולופונים מלווה המעתיק לשמו את הכינוי 'התלמיד' (ראו למשל דפים 58א, 158א). ואכן כתב היד כולל עוד שני חיבורים שבהם עיין פיגיט במהלך לימודיו: 'כללי הדקדוק' לשמחה קלימאני ו'צרור הכסף' ליוסף כספי. לתיאור כתב היד עיינו: שלום רוזנברג, "ספר ההגיון לר' אליהו בן אליעזר הירושלמי," דעת, 1 (תשל"ח): 63–71; 3/2 (תשל"ח/תשל"ט): 7;138–127 (תשמ"א) 64–65.

196. 'אגדת ארבע כוסות' לשלמה פפניהים (1740–1814) היא אלגיה לירית-דידקטית. עיינו על אודותיה: חיים נ' שפירא, תולדות הספרות העברית החדשה, א: ספרות ההשכלה במרכז גרמניה (1748–1829) (תל-אביב: מסדה, תשכ"ז), 346–354.

197. יעקב בן אלישע חג'יניג העתיק את 'צרור הכסף' בשנת 1864 בבחצ"ה-סראי. ראו כ"י סנקט פטרסבורג, ספריית המכון ללימודים מזרחיים 558 B (ס' 69226). כפי הנראה היה זה בימי לימודיו בבית מדרשו של יהודה אוזן (לבני משפחתו הוקדשו אחדים מן הכתבים שב'שארית יהודה' ליהודה אוזן).

https://doi.org/10.1017/S0364009413000081 Published online by Cambridge University Press

החשוב לענייננו הוא שחיבורים אלה שולבו כמסתבר בחלקים של תכנית הלימודים המוקדשים לדקדוק, למוסר, ולרטוריקה, אך לא באלה הנוגעים להוראה של לוגיקה ומדעי הטבע.[183]

אחד מן התלמידים שיצקו מים על ידיו של אב"ן יש"ר היה יהודה בן שלמה אוזן (1836–1893).[184] כשבגר שימש אוזן בעצמו כמלמד בבית מדרש בגוזלוואו. אחד מתלמידיו הבולטים, שמואל פיגיט (1849–1911),[185] מדווח על חומרי הלימוד שבהם עיין בבית מדרשו של מורו, לאחר שהשלים את השלב הראשוני והבסיסי של חובת הקריאה שלו, הווה אומר, 'מקרא ותרגום כל התנ"ך בסדר':

> דקדוק של קאלימאני,[186] וס' רוח חן המיוחס בטעות להרב שמואל אבן-תבון,[187] ומלות הגיון להרמב"ם ז"ל. ואחריהם החלותי לקרוא בס' המבחר לר' אהרן הא' נ"ע.[188]

כפי שניתן להיווכח, ברשימת הקריאה המדעית שבה היו מחויבים חניכיו של אוזן בשלב המוקדם של לימודיהם, אין הפתעות: לא מבחינת מקום הלימוד של המדעים ולא מצד החיבורים המשמשים להוראתם. על אף שפיגיט אינו מציין זאת במפורש, מסתבר שהוא וחבריו עיינו ב'רוח חן' בעזרת 'ארש קדם', ביאורו של יצחק בן מרדכי כהן על 'רוח חן'.[189] כן ייתכן שבעיוניהם ב'מלות ההגיון' נסתייעו ב'אגרת דוד מרדכי', ביאורו הנזכר של מרדכי כוכיזוב על 'מלות ההגיון'.[190]

183. ב'מסלת הלמוד' יכלו תלמידיו של אב"ן יש"ר למצוא דיון ארוך המציג שורה ארוכה של ידיעות תצפיתיות מעולם הטבע. עיינו: יהודה ל' בן זאב, בית הספר (וינה: Franz Edler V. Schmid & Busch, 1842 74–49); אופק, ספרות הילדים העברית, 40–41; טל קוגמן, "יצירת דימויי הידע בטקסטים לילדים יהודים בארצות דוברות הגרמנית בתקופת ההשכלה" (עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, 2000), 143–144, 147–150. עיון בדיון זה, בנוסחיו המופיעים בכל המהדורות שראו אור עד לשנת 1849, מעלה כי הידיעות המוצגות בו לא מערערות את תמונת העולם המדעית המצטיירת מתוך 'רוח חן'. מעבר לכך, אין מדובר בהצגה שיטתית של תורות מדעיות, כזו שהייתה פותחת פתח להשערה שנעשה ב'מסלת הלמוד' שימוש כספר לימוד במדעים.

184. יהודה אוזן הוא יליד גוזלוואו. בראשית שנות השישים עבר לבחצ'יה-סראי הסמוכה לצ'יפוט-קלעה ושם ישב עד למותו. מפרי עטו הגיעו אלינו דרשות, נחמות, קינות, שירים, מזמורים ומכתבים אחדים, שכונסו בידי תלמידו שמואל פיגיט (אחרי שנת 1894) לאסופה שאותה כינה 'שארית יהודה', ושהגיעה לידינו בכתב יד יחיד. ראו יהודה בן שלמה אוזן, שארית יהודה, כ"י סנקט פטרסבורג, ספריית המכון ללימודים מזרחיים B 474 (ס' 53695).

185. שמואל פיגיט הוא אחד האישים הקראיים הבולטים של המחצית השנייה של המאה התשע עשרה. עיקר ידיעותינו על קורותיו בשנות ילדותו ובחרותו, ובכלל זה על לימודיו בשנים אלו, עולות מהערותיו האוטוביוגראפיות בהקדמתו לאוסף כתביו, 'אגרת נדחי שמואל'. פרוכורוב, "מערכת החינוך," 544, מפנה לזכרונותיו של פיגיט, שנתפרסמו באחדים מגליונותיו של 'מחיי הקראים' בשנת 1911, לפירוט של סדרי וחומרי לימוד במערכת החינוך הקראית המסורתית. לצערי לא עלה בידי להשיג גליונות אלה.

186. 'כללי הדקדוק' לשמחה בן אברהם קלימאני. מורו של אוזן, אברהם לוצקי, תרגם חיבור זה לטטרית.

187. כמסתבר פיגיט מתייחס כאן לייחוס של 'רוח חן' - אחד מני רבים שהוצעו לאורך הדורות - המופיע בשערה של מהדורת גוזלוואו של החיבור, ולמאמר מאת אברהם פירקוביץ' על אודות השאלה של זהות המחבר של 'רוח חן', שלפיו, בין היתר, שמואל אבן תיבון אינו המחבר. עיינו: אליאור, "רוח חן," 59–70, 265–274; הנ"ל, "אברהם פירקוביץ' על זהות מחברו של "רוח חן" ועל שם החיבור," בתוך: שפירא ולסקר (עורכים), קראי מזרח אירופה בדורות האחרונים, 244–265.

188. שמואל פיגיט, אגרת נדחי שמואל, 11.

189. שמואל פיגיט העתיק טופס של 'ארש קדם' בין השנים 1863–1864, בעת שהיה תלמיד בבחצ'יה-סראי, כנראה בבית המדרש של יהודה אוזן. ראו: יצחק בן מרדכי כהן, ארש קדם, טופס ה, דפים 1א–10א (לקולופון המעתיק ראו דף 31ב). בכתב יד אחר העתיק את 'מלות ההגיון', 'צרור הכסף וחיבורים בחשבון', שגם אותם, כפי ראינו וכפי שנראה להלן, למד לפני אוזן. ראו כ"י סנקט פטרסבורג, ספריית המכון ללימודים מזרחיים B 121 (ס' 53054). פיגיט מתייחס לכתבי יד אלה ואחרים בהקדמתו לטופס של 'אפיריון עשה לו', אותו העתיק ביקטרינוסלב כמה עשורים אחר כך. ראו להלן, הע' 218.

190. אפשרות זו עולה מתוך כך שביאור זה הועתק לצד טופס של 'ארש קדם' בכתב יד, ביד עלומה, כפי הנראה בגוזלוואו בשנות השישים של המאה התשע עשרה. ראו יצחק בן מרדכי כהן, ארש קדם, טופס ד, והקולופונים בדפים 28ב, 52ב.

https://doi.org/10.1017/S0364009413000081 Published online by Cambridge University Press

מלות הגיון להרמב"ם, וס' האדרת עד סוף סדר העריות.'[169] כפי שרואות עינינו, אב"ן יש"ר לימד מדעים אחרי הקריאה הראשונית בתנ"ך והוראת הדקדוק, ועשה זאת באמצעות 'רוח חן' ו'מלות ההגיון'.

באגרת אחרת מדווח אב"ן יש"ר על רשימת קריאה שאותה הנהיג בראשית שנות החמישים, בהוראה למצטיינים מתלמידיו, אשר סיימו את תכנית הלימודים למתחילים.[170] נוסח הרשימה הוא כדלקמן:[171]

> מסלת הלמוד לבן זאב, מבוא למקראי קדש להנז',[172] בחינות עולם,[173] מליצת ישורון, לשון למודים, מליצה ללוצאטו, מבחר [לאהרון בן יוסף], אדרת אליהו, עקרים,[174] מורה נבוכים, הגיון לאבן כספי,[175] וחלק מההגיון לאבן רשד,[176] מונה מספר מאתי בחשבון,[177] ועד אחרון ס' מלחמות השם.[178]

לא ניתן לדעת האם החיבורים המופיעים ברשימה זו ניתנים לפי הסדר שבו נלמדו בבית המדרש. בכל זאת, מעיון ברשימה עולות מספר מסקנות מעניינות בסוגיה שבה אנו דנים כאן.

ראשית, תלמידיו המצטיינים של אב"ן יש"ר, שכבר עיינו ב'רוח חן' וב'מלות ההגיון', לומדים חיבורים בהגות פילוסופית-דתית: ה'עקרים', 'מורה הנבוכים', וכפי הנראה גם 'מלחמות השם' לרלב"ג. אפשר שההוראה הבסיסית של המדעים נועדה גם להכין את התלמידים לעיון בחלקים הפילוסופיים של 'אדרת אליהו'.

בנוסף, תכנית הלימודים לתלמידים שהתקדמו בלימודיהם כוללת חיבורים מדעיים שאינם כלולים ברשימת הקריאה המדעית למתחילים. כאמור, לא ברור האם חיבורים אלה נלמדו לפני העיון בחיבורים בהגות פילוסופית-דתית. מכל מקום, הם לא עוסקים בתחומים העיקריים שבהם מטפל 'רוח חן', הווה אומר: מדעי הטבע, אלא במתמטיקה ובלוגיקה ביניימית.

לבסוף, הרשימה כוללת ארבעה חיבורים משכיליים: 'מסלת הלמוד', שהוא הראשון מבין שני חלקיה של 'בית הספר', מקראה לתלמידים מאת יהודה ליב בן זאב (1764–1811),[179] 'מליצת ישורון' לשלמה לויזון (1788–1822),[180] ו'לשון למודים' וקיצורו 'ספר המליצה' לרמח"ל, חיבורים ברטוריקה עברית.[181] בחירתו של אב"ן יש"ר לעיין בחיבורים משכיליים עם תלמידיו איננה בגדר חידוש: ידוע לנו כי כבר בשנות העשרים והשלושים של המאה התשע עשרה אימצו מלמדים קראיים, בקרים ומחוצה לה, ספרים מאת מחברים רבניים משכילים.[182] מכל מקום,

169. עיינו אברהם לוצקי, שם, דף 4ב.

170. אב"ן יש"ר מפרט באגרת את החיבורים שלימד את 'הנער' 'המובילי' מבין תלמידיו. הוא אינו מציין את שמו. עיינו אברהם לוצקי, שושנים עדות לאסף, 435. האגרת נתחברה בשנת תרי"ב (1851/2).

171. שם. מעיון באגרת מתברר כי הוראת החיבורים הכלולים ברשימה נמשכה לפחות כחמש שנים.

172. יהודה ל' בן זאב, מבוא אל מקראי קודש (וינה: אנטאן שמיד, 1810).

173. לידיעה הפניני.

174. ליוסף אלבו.

175. הכוונה לחיבורו 'צרור הכסף'.

176. אפשר שהכוונה לקיצוריו או לביאוריו האמצעיים של אבן רשד על ה'אורגנון'.

177. ידוע לי על טופס יחיד של 'מונה מספר', בכתב יד. ראו להלן, הע' 195. וראו גם אברהם לוצקי, אגרת ל'יוסף הרואה'.

178. הכוונה כפי הנראה לחיבורו של רלב"ג. ראו לעיל, הע' 69.

179. על אודותיה ועל אודות מחברה עיינו: אוריאל אופק, ספרות הילדים העברית – ההתחלה (תל-אביב: מפעלים אוניברסיטאיים, תשל"ט), 50–37.

180. עיינו: טובה כהן, מליצת ישרון לשלמה לויזון: היצירה ויוצרה (רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, 1988).

181. עיינו" יונה דוד, תורת הריטוריקה והשירה של משה חיים לוצאטו (תל-אביב: מפעלים אוניברסיטאיים, תשל"ח); אברהם מלמד, "תורת הריטוריקה לרמח"ל – בין פוליטיקה לאסתטיקה", דעת 40 (תשנ"ח) :27–37.

182. עיינו: יהודה ל' גורדון, אגרות, נאספו ונערכו על ידי יצחק י' ווייסברג, א (ורשה: דפוס האחים שולדברג, תרנ"ד), 115; פאהן, כתבי ראובן פאהן, 121; אחיעזר, "מגמות ותהליכים," 187. בנוסף, מן היומן שניהל פירקוביץ בזמן שעסק בהוראה בקושטא (ראו לעיל, הע' 96), עולה כי במסגרת לימודי הדקדוק קרא עם תלמידיו את 'מסלת הלמוד'. הכוונה כנראה לחיבורו של בן זאב.

https://doi.org/10.1017/S0364009413000081 Published online by Cambridge University Press

מודרניים.[161] גם החינוך הקראי המזרח אירופי שמחוץ לאימפריה הרוסית לא קפא על שמריו באותו הזמן.[162] ניצניהן של מגמות אלו החלו להופיע כבר בשליש השני של המאה התשע עשרה. פרט לתכניתו של שמחה בבוביץ לייסד בית ספר קראי מודרני בגוזלווא, בולטות יוזמותיו הפדגוגיות של שלמה בן אברהם ביים (1817?–1867).[163] בבית ספר מודרני בצ׳ופוט-קלעה שאותו הקים בשנת 1852, אימץ ביים שיטות לימוד אירופאיות, והנהיג תכנית לימודים שכללה, פרט למקצועות לימוד שהיו מקובלים בחינוך הקראי מדורי דורות, גם מקצועות לא מסורתיים, וביניהם השפה הרוסית.[164] ואולם בית הספר של ביים לא סחף אליו את תלמידיה הקראיים של קרים, ובסופו של דבר נסגר, בשנת 1857.[165] אכן, נראים הדברים כי בשנות הארבעים והחמישים של המאה עדיין ביכרו מרבית ההורים הקראיים בחצי האי לשלוח את בניהם לבתי מדרש מסורתיים. כפי שנראה עתה, בבתי מדרש אלה עסקו מלמדים בהוראה של ׳רוח חן׳.

אברהם בן יש״ר לוצקי (׳אב״ן יש״ר׳, 1792–1855) עמד בראש בית מדרש שפעל בשנות הארבעים בגוזלווא.[166] אב״ן יש״ר הגיע לגוזלווא יחד עם אביו בראשית המאה. הוא זכה לחינוך מעולה, והיה לאיש יודע ספר. אברהם לוצקי היה בקי בספרות הקראית והרבנית הביניימית. כן היה מעורה בנעשה בעולם המודרני שסביבו, בין היתר בזכות העובדה שלמד שפות רבות.[167] עם זה, גם אב״ן יש״ר המשיך להשתית את לימודי המדעים של תלמידיו על עיון בחיבורים במדעים אריסטוטליים ביניימים, ובראש ובראשונה על ׳רוח חן׳.

עיון באחת מאגרותיו של אב״ן יש״ר מלמד על החיבורים שבהם קראו חניכיו בבית מדרשו בגוזלווא בסוף שנות הארבעים.[168] מתברר כי רשימת הקריאה הבסיסית שהנהיג אב״ן יש״ר נשענה על תכנית הלימודים הקראית המסורתית, שלימודי המדע בה היו אלה שנהגו בקרב הקראים מדורי דורות: ״יופי ותקון הכתיבה, עם קצת באור ענין ספרי התנ״ך, דקדוק לשוננו הקדושה, ס׳ רוח חן,

161. לסקירה מקיפה ולציונים ביבליוגראפיים בעניין השינויים שעברה מערכת החינוך הקראית במאה התשע עשרה ובמחצית הראשונה של המאה העשרים עיינו פרוכורוב, ״מערכת החינוך.״

162. בשנת 1871 ביקר אברהם פירקוביץ בהעליץ, ובמהלך שהותו שם הציע לבנות תלמוד תורה לילדי הקהילה. עיינו קיזילוב, קראי גליציה, 187. קיזילוב מציין כי לאחר מותו של פירקוביץ בשנת 1874 פחתה מאוד התמיכה הרוחנית של קראי קרים בבני עדתם בגליציה. שם, 232. עם זה, בסוף המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים ניתנה למנהיגים לעתיד של קראי גליציה האפשרות לקנות לעצמם השכלה מסורתית-דתית בקרים. שם, 189. ועיינו גם שם, 113–114. זאת ועוד: קיזילוב מדגיש כי בקהילות הקראיות שבגליציה האוסטרית נמצאו למדנים קראיים שהצליחו לקנות לעצמם חינוך אירופי חילוני בבתי ספר פולניים. עם האמור, נראה שככלל המצב הרוחני בקהילותיהם של קראי גליציה בשנים ההן היה בירידה. עיינו שם, 93, 95.

163. על אודות ביים עיינו: קיזילוב, קראים בעיני נוסעים, 79–88.

164. עיינו: פרוכורוב, ״מערכת החינוך,״ 546; הנ״ל, ״ההשכלה באודיסה,״ 277. ועיינו גם: קיזילוב, שם, 80, והע׳ 190 שם, 86.

165. העובדה שביים לימד בבית ספרו את השפה הרוסית, כמו גם השקפותיו המתירניות בענייני הלכה, מנהג וחינוך, לא היו לרוחם של חוגים קראיים שמרניים בחצי האי. עיינו דיווחו של פיגיט, אגרת נדחי שמואל, 2–4, 11, ובדיונו של פרוכורוב, ״מערכת החינוך,״ שם.

166. מקור חשוב של מידע אודות שיטות ותחומי הלימוד שאותם הנהיג אב״ן יש״ר בבתי המדרש שלו בגוזלווא וביקטרינוסלב מצוי בדיווחו האוטוביוגרפי של נכדו, יעקב דובן (1842–1901): Яков В. Дуван, “Мои детские и юношеские годы (Автобиография),” *Караимская жизнь* 7 (1911): 64–71. אני מודה לד״ר מיכאיל קיזילוב על שמסר לי עותק של מאמר זה. דובן מספר שאב״ן יש״ר לימד פילוסופיה. ראו שם, 66. ואולם הוא אינו נוקב בשמם של הספרים שבאמצעותם נלמד תחום זה.

167. על רוחב השכלתו ניתן להתרשם מרשימת ספריו שנשתמרה וישנה בידינו. ראו כ״י סנקט פטרסבורג, ספריית המכון ללימודים מזרחיים C 65 (ס׳ 69222), דפים 58א–84א. הרשימה כוללת מאות כתבי יד וספרים, גיליונות של כתבי עת, קונטרסים וכתבים נוספים, העוסקים בתחומי ידע מגוונים ובלשונות שונות. ביניהם ניתן למצוא לא מעט ספרים שנתחברו בידי משכילים רבניים במזרח אירופה. כפי שנראה להלן, אב״ן יש״ר שיבץ חיבורים כאלה בחומרי הלימוד שהורה לתלמידיו.

168. עיינו אברהם בן יוסף שלמה לוצקי, אגרת ל׳יוסף הרואה׳, כ״י סנקט פטרסבורג, ספריית המכון ללימודים מזרחיים B 86 (ס׳ 53019), דפים 4א–5א; נדפסה בתוך: אברהם בן יוסף שלמה לוצקי, ספר שושנים עדות לאסף, מהדורת יוסף אלגמיל, א (אשדוד: מכון תפארת יוסף לחקר היהדות הקראית, תשס״ה), 429–431. האגרת נכתבה ביום ו׳, כ״ח לחדש אב שנת תר״ט (8.8.1849).

https://doi.org/10.1017/S0364009413000081 Published online by Cambridge University Press

ראשית, בפירוט החיבורים שיש ללמוד במדרגה החמישית, מציע סולטנסקי להורות לתלמידים רעיונות יסודיים בלוגיקה, במדעי הטבע (בכלל זה בתורת הנפש) ובאתיקה, בעזרת 'רוח חן' ו'שמונה פרקים'. אמנם הוא מציע ללמוד גם 'ס' מסכת אבות עם פירושיו', 'וקצת מספרי חכמת הטבע (פיסיקה)', אך אינו מפרט לאילו פירושים וספרים כוונתו; אפשר שהעיון באלה הוא יותר בגדר רצוי מאשר הכרחי.

שנית, בשונה מרשימת הקריאה המדעית של אליהו בשיצי ומרשימות קראיות נוספות שהוצעו אחריו, רשימתו של סולטנסקי איננה כוללת ולו חיבור אחד המוקדש לחכמת ההגיון. גם מקצועות אחרים שהוצעו ברשימות קריאה מדעיות של חכמים קראיים מהמאות הקודמות, כמו מתמטיקה, נעדרים כליל מרשימתו של סולטנסקי. סולטנסקי מציין כי לנוכח פני הדור הכללתם של מקצועות אלה ושאר 'חכמות חיצוניות' (ביניהם רפואה) בתכנית הלימודים תהיה בגדר אות מתה, וטוען שממילא לימודם אינו תורם לאמונתו הדתית של התלמיד.[158]

שלישית, גם בתכניתו של סולטנסקי נלמדים לוגיקה ומדעי הטבע (מדרגה החמישית) לפני עיון בחיבורים בהגות פילוסופית-דתית (מדרגה שישית). כפי שאנו רואים, גם העיון בחיבורים בפרשנות מקרא ובהלכה נעשה לאחר לימודי המדעים. אפשר אפוא שהעיון בחיבורים מדעיים נועד לשרת גם את ההבנה של חיבורים הלכתיים, כגון 'אדרת אליהו'.[159]

רביעית, סולטנסקי חורג במידה מסוימת מן המקובל בקרב מלמדים קראיים מדורי דורות ביחס למקום של לימוד המדעים בתכנית הלימודים: ענף מדעי אחד, אסטרונומיה מעשית, לא נלמד בשלב הביניים של תכנית הלימודים, אלא במדרגה השמינית, זו שבה מסתיים הלימוד. ייתכן שסולטנסקי רצה להדגיש בכך את חשיבותו של לימוד של 'החלק המעשית' של חכמת התכונה, הנדרש לשם נדבך עיקרי וחשוב בחיי הקראים לדורותיהם, היינו: חישוב לוח השנה.[160]

כלל הדברים: תכנית הלימודים שלפנינו נועדה לתקן את החינוך הקראי בשנות השלושים של המאה התשע עשרה. היא ניתנה על ידי אחד מהבולטים שבחכמי הקראים בעת החדשה המאוחרת, אשר עמד בקשרים עם משכילים. ואף על פי כן, לא טמון בה שום חידוש בכל הנוגע למקום הלימוד של מדעי הטבע ובאשר לתורות המדעיות הנלמדות במסגרת הוראתם – אלו עדיין מיושנות.

שילוב 'רוח חן' בהוראת המדעים בקרים בשנות הארבעים והחמישים

במחצית השנייה של המאה התשע עשרה ובעשורים הראשונים של המאה העשרים חלו תמורות בחינוך הקראי. בקהלי הקראים שהיו נתונים לחסותה של רוסיה הצארית הונהגו רפורמות חינוכיות, ומעורבותו של השלטון הרוסי בהן הלכה וגדלה, כחלק מהצעדים שנקט לשם העלאת הריכוזיות של מערכות חינוך של קבוצות מיעוט באימפריה. מטרתן העיקרית של הרפורמות הללו הייתה העלאה של רמת מערכת החינוך, בין היתר על ידי פתיחתם והפעלתם של בתי ספר קראיים

158. 'אמנם ישנן עוד מדרגות בלמוד ואני השמטתים מסבות, ואם כי בדורנו אין חזון נפרץ והתלמידים נחפזים לצאת להרוחה, אם כי אין הן הכרחיות כל כך לחזוק וקיום האמונה הישראלית, וכן חכמת ההגיון וחכמת המספר והתשבורת וחכמת ההנדסה וחכמת המדידה וחכמת האצטגנינות והתכונה העיונית וחכמת הנגון וחכמת הרפואה, כל אלו הן חכמות חיצוניות פרפראות אנושייות להחשב. ועל כל פנים אין לַמסמך נאצל להיותן נעור ורק [!] מהן מכל וכל והחפץ הַמצלח ימלא ידו מהן, ועל פי הרוב לנו לעת עתה יספיקו המדרגות הנ"ל'. שם, דפים 65ב–66א.

159. אזכיר כי כבר ראינו לפחות תכנית לימודים קראית אחת שבה נלמדת הלכה קראית אחרי למידת מדעים. ראו לעיל, הדיון בראיות ללימוד ב'רוח חן' בווהלין ובתכנית הלימודים שהציע יצחק בן שלמה. נשים לב שגם הלימוד של 'הסודות והרזים' שב'פרוש תורה וכתובים' (המדרגה השביעית) נעשה לאחר הוראת מדעים. אף על פי כן, כנראה שלא ניתן להסיק מכך מסקנות ביחס לייעודה של הוראה זו. באחד מחיבוריו, 'תיטיב דעת', מערער סולטנסקי על החשיבות שראו חכמים בדורות הקודמים ובזמנו ללימודם של הלוגיקה ומדעי הטבע האריסטוטליים כהכנה לעיון בדרש המקרא. ראו מרדכי סולטנסקי, תיטיב דעת, חלק שני, בייחוד עמ' 50, 66, 73–74.

160. לדיון בלוח השנה הקראי עיינו: Magdi Shamuel, "The Karaite Calendar: Sanctification of the New Moon by Sighting," in Polliack (ed.), *Karaite Judaism*, 591–629. מחקר זה מבוסס בעיקרו על חיבורים שראו אור לאחר ימי הביניים. יש בו אי דיוקים. לכך הפנה את תשומת ליבי פרופ' דניאל לסקר ותודתי נתונה לו על כך.

https://doi.org/10.1017/S0364009413000081 Published online by Cambridge University Press

היתר, הוא חיבר את 'מגלת מטרות עז' (נשלם בצ'ופוט-קלעה בשנת 1837).[146] המדובר במניפסט פדגוגי-מוסרי, שעיקרו התוויה של שיטות חינוך וכללי התנהגות הראויים לתלמידים, להוריהם ולמלמדיהם, בביתם, בבית המדרש, וכו'.[147] במסגרת חיבור זה מציע סולטנסקי תכנית לימודים לבתי מדרש קראיים. תכניתו מחולקת לשבע מדרגות,[148] כדלקמן:

> המדרגה הראשונה משיתחיל הנער ללמוד אלפא ביתא, עד שילמד את המקרא בהברה כשרה כראוי.
> המדרגה השנייה משיתחיל הנער ללמוד תרגום התורה בלשון השגור בפיו, ויחזור שנית מבראשית עד 'לעיני כל ישראל' [דב' לד 12].
> המדרגה השלישית משיתחיל התלמיד ללמוד תרגום נביאים וכתובים, ויחזור שנית מבראשית עד סוף דברי הימים.
> המדרגה הרביעית משיתחיל ללמוד דרך הדקדוק וידענו כראוי, דרך השיר ביתד והתנועה ושאר דרכי השיר והחרוז. וילמוד ספרי מליצה כגון בן המלך והנזיר[149] ובחינות עולם ואיומה כנדגלות[150] ומשל הקדמוני[151] ואבן בוחן להרב קלונימוס ושירי בדרשי[152] וקערת כסף[153] וכדומה.
> המדרגה החמישית משיתחיל ללמוד ס' רוח חן ושמנה פרקים להרמב"ם וס' מסכת אבות עם פירושיו[154] וקצת מספרי חכמת הטבע (פיסיקה).
> המדרגה הששית משיתחיל ללמוד ספרי חכמות האלהות שהם מורה נבוכים ועץ חיים עם פרושו אור החיים[155] ומלחמות ה' להרלב"ג ועץ שתול להרב אלבו[156] וכדומה להם.
> המדרגה השביעית משיתחיל ללמוד פרוש תורה וכתובים במבחר הפרושים להבין טבע וחמר דרך לשון הקדש והמובן בעניני מקראי קדש אם במצות ולדעת הסודות והרזים שבהם וטעמי המצות.
> המדרגה השמינית משיתחיל ללמוד ספר המצות והדינים עד תשלומם ומתכונה החלק המעשית.[157]

תכנית לימודים זו יש בה עניין מכמה וכמה צדדים. אתמקד כאן רק בחלקה המוקדש להוראת המדעים, ובמקומו של 'רוח חן' בחלק זה.

146. חיבור זה לא ראה את אור הדפוס. ידוע לי טופס יחיד שלו, בכתב יד. ראו מרדכי בן יוסף סולטנסקי, מגלת מטרות עז, כ"י סנקט פטרסבורג, ספריית המכון ללימודים מזרחיים 448 B (ס' 53624), דפים 60א–67ב. הסופר שהעתיק את הטופס לא השלים את מלאכתו, ועל כן הנוסח בו חסר.

147. בחיבור סולטנסקי עוסק באופנים השונים שבהם אבות מחויבים להקפיד על לימודם ועל התנהגותם של בניהם, במספרם, במיקומם, בקישוטם ובתחזוקתם הראויה של בתי המדרש, באספקת הספרים להם, בדריסות המינימום שיש לתבוע מן המלמד, בתנאי העסקתו, בצורך במינוי של עוזר ראוי לו, ועוד.

148. 'הנקרא קליאסא כפי מנהג כל עמי הארץ'. מרדכי סולטנסקי, מגלת מטרות עז, דף 63ב.

149. בתרגום אברהם אבן חסדאי.

150. ליצחק עונקיניריה. נדפס בקושטא של"ז (1577), ברלין תס"א (1701), ושוב בקושטא (בתרגום ללדינו) תקכ"ו (1766).

151. ליצחק בן שלמה אבן סהולה. דפוס ראשון ברישה רנ"א (1491). נדפס לאחר מכן עוד פעמים רבות. מהדורות אחדות ראו אור במזרח אירופה במאות השמונה עשרה – התשע עשרה.

152. כוונתו אולי ל'בקשת הממין', שנדפס בשבע מהדורות במאה השנים שטרם כתיבת 'מגילת מטרות עז'.

153. הכוונה כנראה לחיבורו של יוסף בן חנן האזובי.

154. מותר לשער שאחד מן ה'פירושים' הללו אינו אלא הקדמת רמב"ם למסכת, 'שמונה פרקים'. אך אולי כוונתו של סולטנסקי היא דווקא לאחת מהמהדורות הדפוס של המסכת שראו אור בשנת 1833 בורשה ובלייפציג?

155. לש"י לוצקי. נדפס רק כעבור עשר שנים, בגוזלוואו.

156. הכוונה כפי הנראה למהדורה של 'העיקרים' בצירוף ביאור על החיבור בשם 'עץ שתול' מאת ר' גדליה ליפשיץ, שראתה אור בפרנקפורט על האודר בשנת תקמ"ח (1787/8).

157. מרדכי סולטנסקי, מגלת מטרות עז, דפים 64ב–65ב.

https://doi.org/10.1017/S0364009413000081 Published online by Cambridge University Press

בהמשך המאה, בעיקר למן שנות השישים ואילך. ואולם לזמנה היא הייתה חדשנית מדי, ועל כן לא נתקבלה באהדה, ובסופו של דבר לא נתממשה. ברוב בתי המדרש הקראיים בקרים המשיכו מלמדים לדבוק בתכניות לימודים שהיו מבוססות על רשימות קריאה שנהגו בקרב הקראים בעשרות ובמאות השנים הקודמות. בין היתר, כללו תכניות אלו הוראת מדעים באמצעות 'רוח חן'. כפי שנראה עתה, תכנית אחת כזו נכללה במסגרת הצעה לשיפור החינוך הקראי המסורתי, שהועלתה שנה אחת בלבד לאחר שפרסם בבוויץ את יוזמתו.

הוגה התכנית היה מרדכי בן יוסף סולטנסקי (1772–1862).[139] סולטנסקי נולד בלוצק שבווהלין. המחצית הראשונה של חייו עברה עליו בעיר מולדתו, שם עסק בין היתר בהוראה לתלמידים בבית מדרש. בסוף שנות הארבעים לחייו עזב את עירו, כפי הנראה שלא מרצונו, ועבר להתגורר בקרים,[140] בקהילה הקראית שבצ'ופוט-קלעה, ושימש בה כחזן וכמלמד.[141] במהלך חייו קנה לעצמו סולטנסקי השכלה רחבה, לא רק בתחומי הלימוד הקראיים המסורתיים. כפי שכבר הערתי לעיל, הוא עמד בקשר עם משכילים והכיר את ספרותם.[142] כן הייתה לו היכרות מסוימת עם ספרות פילוסופית לא יהודית מודרנית.[143]

כאשר העתיק את מקום מגוריו לקרים מצא סולטנסקי כי רמת ההוראה בבתי המדרש בחצי האי היא ירודה יחסית לזו שהכיר בלוצק, וכי לא מונהגת בהם תכנית לימודים מסודרת.[144] בייחוד בלט לרעה מצבה של מערכת החינוך בקהילת צ'ופוט-קלעה, שבה קבע כאמור סולטנסקי את מקום מושבו.[145] סולטנסקי עשה מאמצים למען שינוי מצבה של מערכת החינוך הקראית. בין

этнографии Таврии 13 (2007): 545–546; idem, "Гаскала в Одессе во второй половине XIX века и ее влияние на караимские общины Юга России: культурно-просветительский аспект", in *Еврейская культура и ее контексты: Материалы XVI Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике*, 3 (Москва́ 2009), 276–277. אני מודה לד"ר מיכאיל קיזילוב על שסייע לי לקבל עותקים של מאמריו של פרוכורוב.

139. על אודות חייו, חיבוריו, ובעיקר על כתיבתו ההיסטורית עיינו: אחיעזר, "מגמות ותהליכים," 165–176; הנ"ל, "מרדכי סולטנסקי."

140. סולטנסקי הגיע לקרים כבר בסוף שנות העשרה של המאה התשע עשרה אך חזר ללוצק ושב לחצי האי פעמים אחדות, ורק בראשית שנות השלושים התיישב סופית בקרים. עיינו אחיעזר, שם.

141. עיינו גם מילר, "הנהגה רוחנית," 7.

142. ראו לעיל, הע' 110.

143. בחיבורו 'תיטיב דעת' סולטנסקי מזכיר את עמנואל קנט, ואולם אין בתוכן הדברים כדי להעיד שהיה בקי בתורותיו. עיינו מרדכי בן יוסף סולטנסקי, תיטיב דעת (גוזלווא: א' פירקוביץ, תרי"ט), 50. במקום אחר בחיבור הוא מספר על חקירות של 'חכם נוצרי מכוהני יעזוויטי בספרו הנדפס בלשון פולין' ומדווח כי הספר נמצא בידו. שם, 97.

144. כבר בשנת 1824, במכתב ששיגר לאברהם פירקוביץ, הלין סולטנסקי," 174 על חולאיה של מערכת החינוך בקרים. עיינו אחיעזר, "מרדכי סולטנסקי." וראו גם הציטוט מחיבורו של סולטנסקי 'מכתם סור מרע', המובא אצל אפרים דיינארד, משא קרים (ורשה: דפוס יצחק גאלדמאן, תרל"ח), 104–106. מובאה זו נדפסה בצירוף הערות אצל אסף, "מקורות," 620–621. בחיבורו 'מגלת מטרות עז', שאותו השלים למעלה מעשור לאחר מכן (ראו להלן), מספר סולטנסקי על בתי מדרש מוזנחים אשר אין להם דורש, ומציין כי אפילו באלה של בני העשירים חסרים ספרי לימוד. הוא מוסיף ומפליג בתיאורים של תלמידים סוררים המפרים את מרותם של מוריהם ואבותיהם, ומספר שאף הוא עצמו לא הצליח להשליט את מרותו על התלמידים שבבית מדרשו. כן הוא מלין על כך ש'אין שום תקון וסדר ומדרגה בלמוד' של המלמדים בבתי המדרש, ובה בעת מדגיש את עליבותם של המלמדים, את שכרם הזעום, ואת הביקורות הלא מוצדקות שמטיחים בהם הורי התלמידים. ראו סולטנסקי, מגלת מטרות עז (להלן), הע' 146), דף 62ב ואילך.

145. הקהילה הקראית בצ'ופוט-קלעא הלכה והתפוררה מאז הסיפוח הרוסי של קרים בשנת 1783. עיינו מילר, "קראי רוסיה הצארית," 820, ובנתונים הדמוגראפיים על אוכלוסיית קרים (היהודית והלא יהודית) הנדונים אצל אחיעזר, "קראי קרים," 752–754. ועיינו גם שם, 733–734. מילר, "סדר יום," 86, מראה שבשנות העשרים של המאה התשע עשרה, למרות הירידה במספרם של קראי צ'ופוט-קלעה, עדיין הייתה לקהילה מעמד והשפעה בין קראי קרים. ועיינו גם: פיליפ א' מילר, "הקראים בחצי האי קרים ומלחמת קרים," פעמים 103 (תשס"ה): 92.

https://doi.org/10.1017/S0364009413000081 Published online by Cambridge University Press

וקצרים יותר, שבהם השתדל להבהיר את הטקסט המתפרש. פירושים אלה כוללים פיסות של ידע בסיסי ביותר בלוגיקה ובמדעי הטבע האריסטוטליים, שאין בהן חידושים סגוליים. כללו של דבר: הביאור מקל על הבנתם ואף על שינונם של רעיונות מרכזיים מתוך 'רוח חן', אך הוא אינו מקנה ללומדים ידיעות מדעיות מעבר לאלה המצויות בו, ואף אינו מציג להם חלק נכבד מן המטען הפילוסופי-מדעי האצור בדיונים השונים ב'רוח חן'.

נראים הדברים כי 'ארש קדם' נתקבל בהתלהבות בקרב מלמדים ותלמידים קראיים. עיון בהקדמה אנונימית המצורפת לאחד מטפסיו בכתבי יד שהגיעו לידינו, מגלה כי לא רק יש"ר לוצקי אלא גם נכבדים אחרים בגוזלווא היו שבעי רצון מן הביאור: 'קהל ועדה ראוה ויאשרוה בתשאות חן חן לו כאשר עיני הקורא תחזינה בהסכמות'.[132] ואולם לא להערכה בלבד זכה הביאור אלא גם שייעשה בו שימוש בפועל. אמנם הוא לא נדפס, ואולם ידוע לפחות על שש העתקות שלו בכתבי יד.[133] כפי שראינו לעיל וכפי שעוד נראה להלן, תלמידים קראיים עיינו בביאור בבתי מדרש קראיים בקרים ואולי גם מחוצה לו בהמשך המאה. זאת ועוד: לתלמיד אחד של יצחק בן מרדכי, מרדכי בן דוד כוכיזוב (1820–1864),[134] שימש 'ארש קדם' כהשראה לחבר ביאור על 'מלות ההגיון', בניכולאייב, בחודש חשוון שנת תר"ח (1847/8).[135] ביאור זה, ששמו 'אגרת דוד מרדכי' (או 'הגיון מרדכי ליוסף'), ערוך לפי שיטה זהה לזו שלפיה בנוי 'ארש קדם', הווה אומר: שאלות ותשובות.[136] בהקדמתו לביאורו מפרט מרדכי בן דוד את נסיבות כתיבתו:

> [ו]יהי בהתלמדי עם אחי ר' יוסף בס' מלות ההגיון הציקתהו רוח בטנו ... אש התשוקה בערה בו, והפצירני עד בוש לעשות מלות הספר הזה על דרך שאלות ותשובות – כמו שעשה מורי כמהר"ר יצחק החכם הכהן ... לס' רוח חן. להיותם סמוכים לעד לעולם יתלכדו ולא יתפרדו.[137]

למקרא דברים אלה אנו נוכחים לדעת כי מרדכי בן דוד, ומן הסתם גם מורו יצחק בן מרדכי, תפסו את 'רוח חן' ואת 'מלות ההגיון' כצמד של ספרי לימוד יסודיים במדעים, כאלה הראויים שיתחברו עליהם ביאורים.

'רוח חן' בתכנית הלימודים המוצעת ב'מגלת מטרות עז' למרדכי סולטנסקי (צ'ופוט-קלעה, 1837)

בשנת 1836 הציע שמחה בבוויץ לייסד בגוזלווא בית ספר קראי מודרני, בו תלמד בין היתר השפה הרוסית.[138] יוזמתו זו בישרה את המודרניזציה שעתידה להתחולל בחינוך הקראי בקרים

132. יצחק בן מרדכי כהן, ארש קדם, טופס ג, דף 3א. יש לציין בנוסף כי בנו של יש"ר לוצקי, אברהם, שאף הוא לימד בבית מדרש בעיר, טרח לתקן שיר שצרף יצחק בן מרדכי לביאורו, ואפשר שיש בכך משום רמז לחשיבות שראה אברהם לוצקי לביאור. שם, טופס א, דף 10א. והשוו טופס ג, דף 14א.

133. לאור הפופולאריות של הביאור והעובדה שמחברו בא ממשפחה בעלת אמצעים, קשה להסביר מדוע לא ראה את אור הדפוס. האם היה זה משום שמנהלי בית הדפוס, שכאמור הוציאו לאור את ביאורו של ר' ישראל מזאמוטש, לא מצאו לנכון להדפיס ביאור נוסף על 'רוח חן'? ואם כך היה – האם מאחורי החלטתם זו עמדה השאיפה שהתלמידים יכירו ביאור עם תכנים מדעיים מודרניים? לא מצאתי ראיות לאישושן של ספקולציות אלו.

134. מרדכי בן דוד כוכיזוב הוא נצר למשפחה קראית ידועה וחשובה במאות השמונה עשרה – התשע עשרה. כפי שציינתי לעיל, אביו, דוד בן מרדכי כוכיזוב, היה שותף מרכזי בהפעלת בית הדפוס שנוסד בגוזלווא בראשית שנות השלושים. עיינו דוד כוכיזוב, צמח דוד, עמ' XV–XVI.

135. מרדכי בן דוד כוכיזוב, דוד מרדכי, כ"י סנקט פטרסבורג, ספריית המכון ללימודים מזרחיים B 229 (ס' 69202), דפים 145א–157ב. טופס זה הוא אוטוגרף. מלבדו יש בידינו עוד טפסים אחדים של הביאור. וראו שם, דף 146א.

136. הביאור כולל 158 שאלות ותשובות על כל ארבעה עשר השערים של 'מלות ההגיון'.

137. מרדכי כוכיזוב, דוד מרדכי, שם.

138. שמחה בן שלמה בבוויץ, מסירת מודעא (גוזלווא: תקצ"ו). בבוויץ מטעים שם, דף ב, ע"ב, כי השפה הרוסית תאפשר לתלמידים 'ללמוד כל חכמה וחכמה'. הוא אינו מפרט את יתר המקצועות שיילמדו בבית הספר. על אודות יוזמתו של בבוויץ עיינו: Борис.С. Ельяшевич, *И. И. Казас: Его жизнь, научно-литературная, педогогическая и общественная деятельность* (Евпаторія: Таврическое и Одесское Караимское духовное правление, 1918), 14–15; Дмитро А. Прохоров, "Система народного образования караимов Таврической губернии во второй половине XIX – начале XX вв.," *Материалы по археологии, истории и*

https://doi.org/10.1017/S0364009413000081 Published online by Cambridge University Press

קדם' ידועות מפרי עטו יצירות שיריות אחדות.[123] רשימת החותמים האחרונה שבה נזכר יצחק בן מרדכי, כתושב ניכולאייב, מצויה בספר שנדפס בשנת תרל"ב (1871/2).[124] לבית עולמו הלך לפני שנת תרמ"ט (1888/9).[125]

לפי הקדמתו לביאור עולה כי יצחק בן מרדכי לימד את 'רוח חן',[126] ונתקל בקשיים של תלמידיו להבין את החיבור. על כן החליט לחבר את ביאורו, כדבריו: 'כדי שיהיה לתלמידים אשר לי כגילים כל מבקשיהם לא ייעפו להביט אנה ואנה ולא יהיו עמלים'.[127] כפי הנראה, השלים את הכתיבה בסוף חודש אדר ב' או בתחילת חודש ניסן תקצ"ד.[128] אז, מעט לפני חג הפסח של אותה השנה, ביקש ממורו משכבר הימים, יש"ר לוצקי, לעיין בו. הביאור היה ראוי בעיני רבו, והלה הואיל לצרף לו הסכמה, בה שיבח את הביאור ואת מחברו. הוא אף העניק לביאור את שמו: 'ארש קדם'.[129]

במסגרת זו לא אוכל להרחיב את הדיבור על אודות מבנהו ותכניו של הביאור, ואסתפק באבחנות כלליות בעניינם.[130] הביאור מעוצב במבנה של שאלות ותשובות. כלולות בו 144 שאלות העוסקות בשמות של מונחים, בפירושם של מושגים או בתוכנם של רעיונות הנדונים באחד עשר פרקיו של 'רוח חן'.[131] יצחק בן מרדכי נטל מכל דיון ב'רוח חן' רק את הרעיונות היסודיים ביותר, והחליף את ההסברים שניתנים להם בחיבור המתפרש בפירושים פשוטים

תרכ"ז, כמו גם ברשימת החותמים על 'אדרת אליהו', שנדפס באודיסה בשנת תרל"א, נכתב כי יצחק בן מרדכי הזמין לא אחד כי אם חמישה עותקים של שני ספרים אלה. עיינו בדפים הראשונים של המהדורות הללו (שאינם ממוספרים).

123. ראו השירים שציין פוזננסקי במאמרו "דפוס בלתי ידוע," וכן השיר משל יצחק בן מרדכי כהן הנלווה לשנים מן הטפסים של ביאורו על 'רוח חן'. יצחק בן מרדכי כהן, ארש קדם, טופס א, דף 1א; טופס ג, דף 14א. התואר שבו מכנה יוסף ספק את יצחק בן מרדכי, 'תוכן', כמו גם עצם חתימתו של האחרון על 'גרש ירחים' (ראו לעיל, ההערה הקודמת) מעידים על עניינו באסטרונומיה.

124. ראו לעיל, הע' 121.

125. ראו להלן, הע' 220. במהדורה של סידור הקראים שנדפסה בוילנא תר"ן, נזכר בחלק הזיכרונות אדם בשם 'יצחק כהן האיש החכם השלם והגביר הנדיב'. ראו בסידור, א, 401.

126. בהקדמה האנונימית לפירוש, מצוין שיצחק בן מרדכי השלים את ביאורו ב'יום שבתו על כסא ההרשאה בפני קהל ועדה'. ראו יצחק בן מרדכי כהן, ארש קדם, טופס ג, דף 3א. המונח 'הרשאה' ידוע כמציין הסמכה של חכם לחזן של קהילה קראית. ראו קיזילוב, קראי גליציה, 110. ואולם לא ידוע לי שיצחק בן מדרכי שימש כחזן במהלך חייו. אפשר שהמובן של המונח בהקשר זה הוא היתר לשמש כמלמד. במידה שכך, מותר לשער כי יצחק בן מרדכי חיבר את 'ארש קדם' כאשר שימש כעוזר מלמד, כמסתבר בבית המדרש שבראשו עמד יש"ר לוצקי. תודתי נתונה לד"ר מיכאיל קיזילוב על הארותיו בעניין מובנו של המונח 'יום הרשאה'.

127. דברים ברוח דומה מופיעים הן בהסכמתו של לוצקי והן בהקדמה האנונימית לביאור. ראו יצחק בן מרדכי כהן, שם, טופס ה, דף 10 א (הסכמת לוצקי), טופס ג, דף 3א.

128. לפי ההקדמה האנונימית ל'ארש קדם', יצחק בן מרדכי השלים את ביאורו ביום א', כ"ח לאדר ב, תקצ"ד. ראו יצחק בן מרדכי כהן, שם, טופס ג, דף 3א. זה גם התאריך המצוין בהקדמתו של לוצקי בנוסחיה המצויים בטפסים ב ו- ג. ראו למשל שם, 4א. לעומת זאת, לפי הנוסחים שבטפסים ד ו- ה, ההסכמה מתוארכת ליום א', ג לחודש ניסן תקצ"ד. ראו למשל שם, טופס ה, דף 10א. ועוד זאת: פוזננסקי מצטט מההקדמה האנונימית: 'כ"ז לאדר ב תקצ"ד', ומדווח כי הסכמתו של יש"ר אף היא מאותו היום. לפני פוזננסקי עמד טופס של הביאור שאינו בידינו: 'כתב יד ווארשא 81 דף ר"ו-רט"ז'. ראו הערך שייחד ליצחק בן מרדכי כהן באנציקלופדיה שלו. לתיאור כתב היד עיינו Benjamin Richler, "The Lost Manuscripts of the Library for Jewish Studies in Warsaw," *Studia Rosenthaliana* 38–39 (2006): 376 (codex 81), 383 n. 172.

129. וכך כתב לוצקי בהסכמתו: 'ובהיות נטיעי מדעו בשו"ת ממטעי קדם מנינם רואה אנכי לקרוא שם מגלתו זו ארש קדם ושמו נאה לענין ונכון לבנין כי הדברי/[ם] עתיקים מעולם נסכו מראש מקדמי ארש'. ראו למשל טופס ה, דף 10א. המילה 'ארש' מופיעה בהקדמתו של יצחק בן מרדכי. ואולי זו נתחברה אחרי שלוצקי חיבר את הסכמתו?

130. לדיון מפורט יותר עיינו אליאור, "רוח חן," 219–223.

131. כן מתפרש בביאור 'ביאור השמות', חיבור במלאכת ההגיון שנדפס לראשונה במהדורת 'רוח חן' שראתה אור בונציה בשנת 1549, וצורף למרבית מהדורותיו הנדפסות שראו אור לאחר שנה זו. ראו אודותיו אליאור, שם, 110, והע' 129 שם. מסתבר אפוא כי לפני יצחק בן מרדכי עמד טופס של 'רוח חן', כנראה בכתב יד, שהשתלשל ממהדורה נדפסת שכללה את 'ביאור השמות', ולא עותק של מהדורת 'רוח חן' שנדפסה בגוזלווא בשנה שבה חיבר את ביאורו.

https://doi.org/10.1017/S0364009413000081 Published online by Cambridge University Press

שחלקם אינם עולה בקנה אחד עם תורות הנפרשות בחיבור המתפרש. זאת ועוד: חלק מן הפירושים טומנים בחובם ידע 'מודרני' בנושאים מדעיים.[115] ככל שעיני מגעת, לא ניתן לקבוע האם אופיו ותכניו אלה של הביאור עמדו לנגד עיניהם של המדפיסים כאשר בחרו לצרף אותו למהדורה. ומכל מקום, על שאף שאין לשלול את האפשרות שנעשה שימוש בביאור זה במסגרות של הוראה בסביבה התרבותית הנדונה, לא מצאתי עדויות כלשהן לשימוש כזה. לעומת זאת, כפי שנראה להלן, מן המקום והזמן שבהם אנו עוסקים הגיעו לידינו ראיות לא מעטות לעיוניהם של תלמידים בביאור אחר על 'רוח חן', שהתורות המדעיות המוצגות בו הן מיושנות.

'ארש קדם': ביאור על 'רוח חן' לשימושם של תלמידים קראיים מאת יצחק בן מרדכי כהן (גוזלווא, 1834)[116]

בשנת תקצ"ד (1834), בעיר גוזלווא, חיבר מורה קראי צעיר בשם יצחק בן מרדכי כהן ביאור קראי ראשון (ולמיטב ידיעתי גם אחרון) על 'רוח חן'.[117] אך מעט ידוע על מהלך חייו ועל פועלו של קראי זה. הוא נולד כפי הנראה סביב שנת 1820, למשפחה בעלת אמצעים.[118] בגיל צעיר נכנס לבית מדרשו של יש"ר לוצקי, שהיה אחד היוקרתיים שפעלו בקהילה.[119] לאחר שבגר, עסק יצחק בן מרדכי אף הוא בהוראה בבית מדרש בגוזלווא.[120] בין השנה שבה חיבר את ביאורו על 'רוח חן' לבין שנת תר"ח (1847/8), עבר להתגורר בניכולאייב (דרום אוקראינה דהיום).[121] עיון ברשימות חותמים (פרה-נומראנטים) ששמו מצויין בהן מעלה כי בבגרותו היה איש עשיר וחשוב.[122] פרט ל'ארש

115. ידע זה שאוב בעיקרו מספר לימוד מדעי בגרמנית, שהיה פופולארי בגרמניה בתקופה שבה נתחבר הביאור. עיינו Gad Freudenthal, "Jewish Traditionalism and Early Modern Science: Rabbi Israel Zamosc's Dialectic of Enlightenment (Berlin, 1744)," in *Thinking Impossibilities: The Legacy of Amos Funkenstein*, ed. Robert S. Westman and David Biale (Toronto; Buffalo: University of Toronto Press, 2008), 69–82.

116. הדיון שלהלן נסמך בחלקו על פרטים ביוגראפיים וביבליוגראפיים המובאים בערך 'יצחק בן מרדכי' המצוי ב'אנציקלופדיית בני המקרא'. רבים מהפרטים על יצחק בן מרדכי שמביא פוזננסקי שם מופיעים גם בתוך מאמרו: Samuel A. Poznanski, "Ein unbekannter karäischer Gelegenheitsdruck," *Zeitschrift für hebräische Bibliographie* 22 (1919): 19.

117. בידינו חמישה טפסים של 'ארש קדם', כולם בכתבי יד: א) כ"י סנקט פטרסבורג, הספרייה הלאומית הרוסית Evr. IV 159 (ס' 69560), דף 1א–10ב; ב) כ"י סנקט פטרסבורג, ספריית המכון ללימודים מזרחיים B 471 (ס' 53711), דפים 1א–9ב (בכ"י הראשון); ג) כ"י סנקט פטרסבורג, ספריית המכון ללימודים מזרחיים B 471 (ס' 53711), דפים 3א–14א (בכ"י השני); ד) כ"י סנקט פטרסבורג, ספריית המכון ללימודים מזרחיים B 383 (ס' 53563), דפים 31א–38ב; ה) כ"י סנקט פטרסבורג, ספריית המכון ללימודים מזרחיים B 122 (ס' 53060), דפים 1א–10א. לשלושה מהטפסים, א-ג, מצורפת הקדמת המחבר. בטופס ג מופיעה הקדמה נוספת לחיבור, אנונימית, כפי הנראה משל המעתיק. ידוע על העתקה נוספת של 'ארש קדם', שלא שרדה. ראו להלן, הע' 128.

118. בהסכמה שחיבר יש"ר לוצקי על 'ארש קדם' מכנה הוא את אביו של יצחק, מרדכי כהן, 'הגביר הנגיד'. ראו למשל יצחק בן מרדכי כהן, ארש קדם, טופס ה, דף 10א. בנוסף, בהקדמה האנונימית לביאור מכונה האב 'הנגיד המיוחס'. ראו שם, טופס ג, דף 3א.

119. לוצקי מכנה את יצחק בן מרדכי: 'פרח כהנה כ"ר יצחק כהן התלמיד המבין'. ראו יצחק בן מרדכי כהן, שם, טופס ה, דף 9ב. בחתימת הביאור מכנה יצחק בן מרדכי את עצמו 'זוטרא דתלמידי יש"ר'. חתימה זו מופיעה רק בטפסים א ו- ג. ראו למשל שם, טופס ג, דף 14א.

120. על כך אנו למדים בין היתר מדיווחו של שמעון יהודה סטאניסלאווסקי אודות ביקורו בבית מדרשו של שמואל פיגיט ביקטרינוסלב בשנות השמונים של המאה התשע עשרה. ראו להלן.

121. כך עולה מציוני שמו ברשימות חותמים מעיר זו, המצורפות לספרים קראיים אחדים שנדפסו באותה תקופה. פרט לרשימות החותמים שיוזכרו להלן, ראו גם ציון חתימתו אצל: יצחק בן שלמה, אור הלבנה (זיטומיר: י"מ באקשט, 1872), 5. זו הרשימה המאוחרת ביותר שבה מופיע שמו. המוקדמת מכולן היא משנת תרכ"ז (ראו להלן).

122. במרבית הרשימות הוא מכונה 'גביר'. ברשימת החותמים על 'גרש ירחים' ליוסף ספק, ספר באסטרונומיה שנדפס באודיסה בשנת תרל"א, מצוין שמו כדלקמן: 'כמה"ר יצחק כהן החכם הכולל והתוכן המפאר הגביר האדיר והמנהיג הגדול השוע הנדיב וריש מתיבתא בכמ' מרדכי כהן המשכיל המפאר החסיד והענו ז"ל'. ראו יוסף ספק, ספר גרש ירחים (אודיסה: בעלינסאן, תרל"א), 7 בהקדמתו לרשימת החותמים, עמ' 1, מציין ספק כי השמות אמנם מסודרים בה לפי סדר האלף-בית, ואולם בתוך כל אות הסדר הוא אחר: 'בכל אות יכתב שם הקונה כפי סדר מעלתו ולא כפי סדר אותיות שמו'. יצחק בן מרדכי הוא ראשון החותמים הנזכרים באות י. ברשימת החותמים על 'כתר תורה' לאהרון בן אליהו, שראה אור בבית הדפוס בגוזלווא בשנת

https://doi.org/10.1017/S0364009413000081 Published online by Cambridge University Press

פירקוביץ,[106] גיסו של בבוויץ ובן חסותו בתקופה זו, יוסף שלמה בן משה לוצקי ('יש"ר לוצקי', 1770 לערך – 1844),[107] שאף הוא היה גיסו של פירקוביץ, וכן גיס נוסף של לוצקי, דוד בן מרדכי כוכיזוב (1777–1855), למדן קראי שהגיע לגוזלווא מכוכיזוב שבגליציה בשנות העשרים של המאה.[108] גם מרדכי סולטנסקי היה מעורב בענייני ההוצאה לאור.[109]

אחת המטרות העיקריות שראו השותפים לבית דפוסם הייתה הדפסתם של ספרים עבור תלמידים.[110] במהלך שנות השלושים ובשני העשורים הבאים הוצאו לאור בבית הדפוס יותר מחצי תריסר ספרי לימוד, בעיקר בדקדוק.[111] 'רוח חן' היה ספר הלימוד הראשון שיצא מתחת למכבשיו של בית הדפוס (אפשר שהיה השני מבין כלל הספרים שנדפסו בו),[112] והיחידי בתחום המדעים. עובדה אחרונה זו נתנה כמסתבר משנה תוקף הן לתפיסתו כחיבור יסוד במדע שיש לשלב בחינוך לנערים קראיים, והן ליישומה בפועל של תפיסה זו. אכן, נראה שהעיון הקראי ב'רוח חן' בקרים בשליש השני של המאה התשע עשרה נעשה במידה רבה באמצעות עותקים של מהדורת גוזלווא.[113]

עניין חשוב נוסף שיש לעמוד עליו ביחס למהדורת גוזלווא של 'רוח חן' הוא שמהדורה זו כוללת ביאור על החיבור, מאת ר' ישראל בן משה הלוי מזאמוטש (1700 לערך – 1772). ביאור זה נתפרסם לראשונה ביסניץ בשנת 1744.[114] כפי שהראה ג' פרוידנטל, ביאור זה כולל פירושים

106. על מעורבותו של פירקוביץ בהקמה ובהפעלת בית הדפוס עיינו גם: שפירא, "אברהם פירקוביץ, השנים המוקדמות."

107. יש"ר לוצקי, גדול החכמים הקראים בדורו, הוא יליד כוכיזוב שבגליציה. כמו אברהם פירקוביץ גם הוא בא לקרים מלוצק, בה נשא במשרת שופט במועצת העיר, והתיישב בגוזלווא. במקום מושבו החדש הועסק כמלמד, ומאוחר יותר נתמנה גם לחזן. אין בנמצא מחקר ביוגראפי מקיף על חכם זה. ראו בינתיים: Philip E. Miller, *Karaite Separatism in Nineteenth-Century Russia: Joseph Solomon Luski's* Epistle of Israel's Deliverance (Cincinnati: Hebrew Union Collge Press, 1993), 40–41; אחיעזר, "מרדכי סולטנסקי," 174 הע' 29

108. עיינו על אודותיו: דוד בן מרדכי כוכיזוב, ספר צמח דוד (סנקט פטרסבורג: בעהרמאן, תרנ"ז), XIII ואילך (מבוא מאת דוד מגיד). מגיד מציין שלידי דוד כוכיזוב נמסרה 'הגהת כל הספרים שיצאו מבית הדפוס בגוזלווא במשך עשר השנים תקצ"ה-תר"ה (1845–1835)'. שם, XV. ועיינו מילר, "סדר יום," 86–87.

109. עיינו: אחיעזר, "מרדכי סולטנסקי," 174–175 שפירא, "אברהם פירקוביץ, השנים המוקדמות."

110. את היעוד הזה של בית הדפוס יש לראות על רקע חתירתם של הקראים באימפריה הרוסית באותו הזמן להדגיש את ייחודם ובבדלותם מן היהודים הרבנים ולקבל מעמד משפטי מובחן מהם. עיינו מילר, "סדר יום"; וולפיש, "דפוס קראי," 927–928, 939–940. על מגמת הבדלנות הקראית מן היהדות הרבנית עיינו גם: מילר, בדלנות קראית, עמ' 20–37; לסקר, "הנהגה קראית במשבר," 222–225; אחיעזר, "מגמות ותהליכים," 184–186. בנוסף, כדאי לציין כי כל האישים שהיו מעורבים בהפעלתו של בית הדפוס טוו קשרים עם משכילים, ועיינו – מי יותר ומי פחות – בספרותם. בנוגע לבבוויץ עיינו: פאהן, כתבי ראובן פאהן, 94–96. בנוגע לפירקוביץ עיינו: Dan D.Y. Shapira, "The Mejelis 'Document' and Tapani Harviainen: On Scholarship, Firkowicz and Forgeries," in *Omeljan Pritsak Armağanı / A Tribute to Omeljan Pritsak*, ed. Mehmet Alpargu and Yücel Öztürk (Sakarya, 2007), 303–393; אחיעזר, שם, 195–218. בנוגע לדוד כוכיזוב עיינו: דוד כוכיזוב, צמח דוד, XV; פאהן, שם, 81–88. בנוגע לישׁ"ר לוצקי עיינו: מילר, בדלנות קראית, 41–42; אחיעזר, שם, 187. בנוגע לסולטנסקי עיינו: פאהן, שם, 99–100; אחיעזר, "מרדכי סולטנסקי." עולה אפוא ההשערה כי בעשייתם למען הדפסת ספרי לימוד קראיים ראו השותפים להפעלתו של בית הדפוס לנגד עיניהם גם את האידיאל המשכילי של העלאה של רמת השכלתו של הנוער. השערה זו זוקקת חקירה נפרדת.

111. עיינו וולפיש, "דפוס קראי," 939–940.

112. עיינו Samuel A. Poznanski, "Karäische Drucke und Druckereien," *Zeitschrift für hebräische Bibliographie* 21 (1918): 73.

113. ידוע אמנם על כך שעותקים של מהדורות נדפסות אחרות של החיבור הגיעו לידיהם של קראים בקרים בתקופה הנדונה. כך למשל, לפני המדפיסים של מהדורת גוזלווא עמדה מהדורה שבה הופיע ביאורו של ר' ישראל מזאמוטש (ראו להלן). העתקות של 'רוח חן' בכתבי יד כמעט שלא הגיעו לידינו מן ההקשר התרבותי הנדון.

114. כן הופיע הביאור בשתי מהדורות נדפסות נוספות של 'רוח חן', שראו אור קודם לפרסומה של מהדורת גוזלווא: מהדורת ברנו 1798, ומהדורת ורשה 1826.

https://doi.org/10.1017/S0364009413000081 Published online by Cambridge University Press

הבה נפנה את מבטנו אל מסמך אשר יצא מתחת לקולמוסו של פירקוביץ, המפרט את חומרי הלימוד בבית מדרשו בגוזלווא בתחילת חודש טבת של שנת תקצ״ג.[97] פירקוביץ ממיין את תלמידיו לשש קבוצות.[98] קבוצה אחת לומדת דקדוק.[99] קבוצה שנייה לומדת תורה. קבוצה שלישית לומדת את פרשת תצווה.[100] קבוצה רביעית לומדת תנ״ך. תלמידי שתי הקבוצות הנותרות מעיינים גם בחומר לימוד מתקדם יותר. אחד מהם, משה דוואן, לומד, פרט לדקדוק,[101] את ׳רוח חן׳ ואת ׳מלות ההגיון׳. תלמידים אחרים בשתי הקבוצות לומדים את ׳ספר המבחר׳ לאהרן בן יוסף, ואת ׳מלחמות השם׳, שהוא כפי הנראה חיבורו של רלב״ג.[102]

תכנית הלימודים שהנהיג פירקוביץ מקנה אפוא ידע מדעי באמצעות ׳רוח חן׳ ו׳מלות ההגיון׳. במידה שאכן החיבור ׳מלחמות השם׳ הנזכר בתכנית הוא זה שחיבר רלב״ג, הרי שמסתבר כי גם פירקוביץ לימד מדעים לפני הוראה של הגות פילוסופית-דתית.[103] פירקוביץ לא מדווח שלימד חיבורים נוספים בהגות כזו או בהלכה, אך ייתכן שעשה זאת בשלב הבא של תכנית הלימודים שלו, שעל אודותיו אין בידינו תיעוד.

מן האמור נמצאנו למדים כי בראשית השליש השני של המאה התשע עשרה עדיין עיינו תלמידים קראיים בקרים ב׳רוח חן׳ במסגרת לימודי המדעים שלהם, וכי התכליות הפדגוגיות שהיו לעיוניהם בחיבור היו דומות לאלו שהיו לקריאה בו במסגרות קראיות של הוראה בדורות הקודמים.

הדפסת ׳רוח חן׳ כחלק מסדר יום פדגוגי בבית הדפוס הקראי בגוזלווא

בשנת תקצ״ד (1834) ראתה אור בקהילה הקראית שבגוזלווא המהדורה הנדפסת הקראית הראשונה (והאחרונה) של ׳רוח חן׳. פרסומה של מהדורה זו מהווה ציון דרך בתולדות הלימוד הקראי של ׳רוח חן׳, והוא הדגיש וקיבע את מעמדו של החיבור במסגרת תכניות לימודים קראיות, לפחות בשלושים השנים הבאות. בית הדפוס שבו ראתה המהדורה אור החל לפעול בגוזלווא בשנת 1833.[104] בראש הצד הניהולי-מימוני של המיזם להקמתו עמד שמחה בבוויץ, שהיה אותה עת המנהיג בפועל של קראי קרים.[105] עם שותפיו בהקמת ובהפעלת בית הדפוס נמנו אברהם

בלימודיהם והגיעו לשלב העיון ב׳רוח חן׳, שארך מעט יותר מחודש. עיינו אברהם פירקוביץ, כתבים, כ״י סנקט פטרסבורג, הספרייה הלאומית הרוסית FA 13 (ס׳ 72281), דף 16א. היומן כולו נחקר בידי שפירא. עיינו: שפירא, ״אברהם פירקוביץ בקושטא.״

97. כך לפי כותרת המסמך: ׳מדרשים דא טבת עאי בשונדן אלדינים און בש תלמיד נא אוקודוקלרי בייאן׳. כ״י סנקט פטרסבורג, הספרייה הלאומית הרוסית FA 858 (ס׳ 72283) (ההדפים לא ממוספרים). אני מודה לפרופ׳ דן שפירא על שתרגם עבורי את הכותרת. בראש המסמך מציין פירקוביץ תאריך נוסף: ׳תקצ״ג לפ״ק כ״א אלול פה גוזלווא יע״א׳. האם אז כתב את המסמך?

98. רשימת התלמידים מורכבת מחמש עשרה שורות המסומנות באותיות א עד טו, ועוד ארבע שורות לא מסומנות. בכל אחת מחמש עשרה השורות הראשונות רושם פירקוביץ שמות וחומרי לימוד של תלמידים. חמישה קווים המפרידים בין השורות תוחמים את שש הקבוצות. בשורה הראשונה בקבוצה השישית נכתב ׳קלפא לר׳, דהיינו: תלמידים בוגרים שסייעו בהוראה לתלמידים צעירים יותר. תודתי נתונה לד״ר מיכאל קיזילוב על שסייע לי בפענוח פשרו של מונח זה.

99. ׳שרש משקל כללי הדקדוק׳. אפשר שהכוונה ב׳כללי הדקדוק׳ היא לחיבורו של שמחה בן אברהם קלימאני.

100. ׳תפסיר תצווה׳, דהיינו תרגום של הפרשה.

101. פירקוביץ מציין שגם דוואן לומד ׳שרש משקל דקדוק׳.

102. ראו לעיל, הע׳ 69.

103. כפי שנראה להלן, כמה שנים לאחר שנערכו השיעורים שעליהם מדווח פירקוביץ במסמך שלפנינו, הציע מרדכי סולטנסקי, אשר שימש אף הוא כמלמד לתלמידים קראיים בקרים, ללמד את ׳מלחמות השם׳ לרלב״ג במסגרת הוראת הגות פילוסופית-דתית, ולעשות כן רק לאחר לימוד מדע.

104. לנסיבות הקמתו ולפעילותו של בית הדפוס עיינו: Philip E. Miller, "Agenda in Karaite Printing in the Crimea during the Middle Third of the Nineteenth Century," *Studies in Bibliography and Booklore* 20 (1998): 82–88; Barry D. Walfish, "Karaite Press and Printing," in *Karaite Judaism*, 927–928.

105. עיינו על אודותיו: קיזילוב, קראים בעיני נוסעים, 97–101.

https://doi.org/10.1017/S0364009413000081 Published online by Cambridge University Press

ברשימת הקריאה המדעית המקוצרת של בשיצי, הכוללת כזכור רק חיבורים בלוגיקה ואת 'כוונות הפילוסופים' לאלגזאלי.[90] כמסתבר, היו מורים אשר דרשו מתלמידיהם קריאה מועטה ובסיסית אף יותר, שהסתכמה בעיון ב'רוח חן', ב'מלות ההגיון', או בשניהם גם יחד. בין כך ובין כך נמצאנו למדים כי במאות בהן צמחה ועלתה ההשכלה, עדיין לימודי המדעים בהוראה לתלמידים קראיים בקרים ובמזרח אירופה נעשו אך ורק באמצעות חיבורים ביניימים.

קרים, השליש השני של המאה התשע עשרה

אברהם פירקוביץ: מלמד לוצקאי של 'רוח חן' בגוזלוואַ, 1833/4

המאפיין הבולט ביותר אולי של מערכת החינוך הקראית בקרים במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה הוא המעורבות בה של חכמים קראיים בעלי שיעור קומה ממזרח אירופה. חכמים אלה באו לחצי האי החל מפנה המאה התשע עשרה, ושימשו בו כמלמדים לילדי הקהילות המקומיות.[91] בדיון להלן, כהצצה ראשונה אל ההוראה של 'רוח חן' לתלמידים קראיים בקרים בשליש השני של המאה התשע עשרה, אבחן את שילובו בתכנית לימודים שהנהיג באותה תקופה מלמד-מהגר מזרח-אירופי אחד בבית מדרשו החדש שבגוזלוואַ.

המלמד שבו עסקינן הוא אברהם בן שמואל פירקוביץ (1787[92]–1874), אחד הקראים הבולטים של המאה התשע עשרה, ובלי ספק הידוע שבהם.[93] בצעירותו שימש פירקוביץ כעוזר מלמד בבית מדרש בלוצק. בראשית שנות העשרים, בעקבות סכסוך עם מורו, מרדכי סולטנסקי,[94] ולאחר שהמנהיג הפוליטי של הקהילה הקראית בקרים, שמחה בן שלמה בבוויץ (1788/1790–1855) הזמינו ללמד את בניו, עבר פירקוביץ להתגורר בגוזלוואַ.[95] עם העיסוקים הרבים שבהם שלח את ידו בקרים נמנתה גם עבודת מלמד בבית מדרש.

לאור הידוע לנו על מקומו של 'רוח חן' בהוראה לתלמידים קראיים במזרח אירופה, ובכלל זאת בלוצק, כמו גם על תכנית הלימודים שהנהיג סולטנסקי כאשר שימש הוא עצמו כמלמד בקרים (ראו להלן), סביר להשוב שפירקוביץ למד את 'רוח חן' בעיר הולדתו לפני מורו. מכל מקום, כשבגר כלל הוא את החיבור במסגרת הוראת המדעים בבתי המדרש שבהם לימד, גם זה שבגוזלוואַ.[96]

90. חיבור זה זכה לתפוצה רחבה למדי בקהילות מזרח אירופה וקרים בתקופה דנן, ולמעשה גם במאה התשע עשרה. בבדיקה ראשונית מצאתי למעלה מחצי תריסר של טפסים בכתבי יד של חיבור זה או של ביאורים של משה נרבוני ואברהם באלי עליו, שהועתקו בקהילות קראיות במאות השמונה עשרה והתשע עשרה. ועיינו לסקר, "קראי מזרח אירופה," 127 הע' 14.

91. תופעה זו לא הייתה חדשה. כך למשל, מפורסם מקרהו של ש"י לוצקי, אשר בשנות החמישים של המאה השמונה עשרה העתיק את מקום מגוריו לצ'ופוט-קלֶעה ועמד בראש בית מדרש שם. עיינו לסקר, "שמחה יצחק לוצקי."

92. שנת לידתו אינה וודאית. עיינו דן ד"י שפירא, "אברהם פירקוביץ בקושטא, 1830–1832," חדשים גם ישנים א תשס"ג): 2 הע' 16.

93. למחקרים שעסקו בביוגרפיה של פירקוביץ עיינו: דן ד"י שפירא, "אברהם פירקוביץ, השנים המוקדמות," בתוך: שפירא ולסקר (עורכים), קראי מזרח אירופה בדורות האחרונים, 141–169. אני מודה לפרופ' שפירא על שאפשר לי לעיין במאמרו בטרם נתפרסם. ועיינו גם ברשימת המקורות המופיעה בסופו של קובץ המחקרים בעריכתו: דן ד"י שפירא (עורך), מצבות בית העלמין של היהודים הקראים בצ'ופוט קלֶעה קרים: דו"ח משלחת אפיגרפית של מכון בן צבי, קובץ מחקרים (ירושלים: מכון בן-צבי, תשס"ח), 459–546 (ראו שם בייחוד את מאמריו של שפירא). ועיינו בנוסף אחיעזר, "מגמות ותהליכים," 186–218; Mikhail B. Kizilov, *Karaites through the Travelers Eyes: Ethnic Hisotory, Tranditional Culture, and Everyday Life of the Crimean Karaites According to the Descriptions of the Travelers* (Simferopol: al-Qirqisani Center for the Promotion of Karaite Studies, 2003), 88–96.

94. לתולדות יחסיו וסכסוכיו של פירקוביץ עם סולטנסקי עיינו: שפירא, "אברהם פירקוביץ, השנים המוקדמות"; גולדה אחיעזר, "מרדכי סולטנסקי – קווים לדמותו וכתיבתו ההיסטורית," בתוך: שפירא ולסקר (עורכים), קראי מזרח אירופה בדורות האחרונים, 170–195. אני מודה לד"ר אחיעזר על שאפשרה לי לעיין במאמרה בטרם נתפרסם. ועיינו גם Abraham Kahana, "Two Letters from Abraham Firkovich," *Hebrew Union College Annual* 3 (1926): 359–370; ארטיום פ'דורצ'וק ודן ד"י שפירא, "חקר בתי העלמין היהודיים של קרים ומעשי אב"ן רש"ף. מצב הבעיה ותולדות המחקר," בתוך: שפירא (עורך), מצבות בית העלמין, 4 הע' 19.

95. עיינו שם, 5 הע' 21.

96. מעיון ביומן שניהל פירקוביץ בתקופה שבה שימש כמורה בבית מדרש קראי בקושטא בראשית שנות השלושים מתברר כי גם שם לימד את 'רוח חן'. לפי הרישום ביומן, שני תלמידים, מרדכי טוטש מצ'ופוט-קלֶעה ויוסף גבאי, התקדמו דיים

https://doi.org/10.1017/S0364009413000081 Published online by Cambridge University Press

אז הוא מציע להיעזר במהדורה של 'מלות ההגיון' 'עם הפרוש החדש', מאת משה מנדלסון, 'שחבר בשנת התקכ"ו'.[84]

לפני סיום הדיון ראוי להסב את תשומת הלב לכך שבמקורות שהוצגו לעיל בולט היעדרו של חומר ראיות לשילוב של 'רוח חן' במסגרות פדגוגיות בקהילת טרוקי, אשר הנהיגה את קראי מזרח אירופה מראשית התקופה הנדונה כאן ולפחות עד למחצית השנייה של המאה השבע עשרה.[85] אמנם יש בידינו הצהרות בדבר סדרי ומקצועות הלימוד המומלצים בהוראת המדעים לתלמידים קראיים, הבאות מפיהם של שני קראים מפורסמים שפעלו בטרוקי, מרדכי בן ניסן (נפטר 1709), בעל 'דד מרדכי', ושלמה ידידיה בן אהרן (נפטר 1745), מחבר 'אפיריון עשה לו'.[86] ואולם לא ניתן לקבוע האם עדויות אלו משקפות את הנעשה בפועל במערכת החינוך הקראית בטרוקי, או אפילו את תכנית הלימודים שעל-פיה למדו תלמידים בשיעורים של שני החכמים הללו.[87] מעבר לכך, עדויות אלו אינן מפרטות את החיבורים שיש ללמוד. נראה לי שמותר להניח כי גם בטרוקי, כמו בווהלין, בהעליץ ובקרים, היו מלמדים קראיים שבחרו להורות את יסודות המדעים האריסטוטליים באמצעות 'רוח חן'. הנחה זו תובעת כמובן אישוש.

אסכם את דבריי בסעיף זה. כמו קראי ביזנטיון, גם קראי מזרח אירופה וקרים ביקשו ללמד לתלמידיהם חיבורים, בעיקר בהגות פילוסופית-דתית, המחייבים השכלה מינימאלית במדעים, בייחוד בלוגיקה ובמדעי הטבע האריסטוטליים. השכלה זו לא הוקנתה על-פי רשימת קריאה מוסכמת אחת. הבחירה אילו חיבורים ללמד תלויה הייתה בשיפוטיו של המלמד ביחס לרמתו של כל תלמיד ותלמיד,[88] ביוקרתו של בית המדרש ובמעמד החברתי שאליו השתייכו התלמידים שנכנסו אליו, וכן בהשקפותיו, נטיותיו והשכלתו של המלמד.[89] מכל מקום, מלמדים עשויים היו להסתפק

84. המדובר במהדורה השנייה (לא הראשונה, הפיראטית) של ביאור מאת משה מנדלסון על 'מלות ההגיון', שראתה אור באותה שנה בברלין. על התקבלותם של חיבורי מנדלסון בקרב קראי קרים בראשית המאה התשע עשרה עיינו אחיעזר, "מגמות ותהליכים," 187. על אודות ביאורו של מנדלסון על 'מלות ההגיון' עיינו Alexander Altmann, *Moses Mendelssohn: A Biographical Study* (London: Routledge & Kegan, Paul, 1973), 890 (index, s.v. "Logical Terms"); Grit Schorch, "'Irdische' und 'himmlische' Sprachpolitik bei Moses Mendelssohn" (PhD diss., Martin-Luther University, 2009), 169–205. אני מודה לד"ר שורש על שמסרה לי עותק של עבודת הדוקטור שלה.

85. לתולדותיה של הקהילה הקראית בטרוקי במאות החמש עשרה – השמונה עשרה עיינו: אחיעזר ושפירא, "קראים בליטא," 35–44.

86. ראו בהתאמה מרדכי בן ניסן, פרוש על עשרה עקרים, כ"י סנקט פטרסבורג, הספרייה הלאומית הרוסית Evr. I 700 (ס' 51276), דף 9ב; ידידיה שלמה בן אהרן, ספר אפיריון עשה לו, א (רמלה: מכון תפארת יוסף לחקר היהדות הקראית, תש"ס),281–282.

87. השוו שלמה בן אהרון, אפיריון עשה לו, 282. ועיינו: אחיעזר, "מגמות ותהליכים," 73.

88. ראו בהקשר זה עדות 'על בתי המדרשות ועל המלמדים אשר בימים קדומים' בקרים, שמביא שמואל פיגיט (נולד 1849) מפי סבו, ר' משה 'המכונה כויילו': '[בבתי המדרש בימים ההם] היו לומדים מקרא ותרגום כל התנ"ך בסדר. ואם ירצה אבי הנער ללמד בנו דקדוק הלשון ולקרוא בספרים, ואם הנער בעל כשרון ליתר הלמודים, אזי הביאו אותו אל המלמד הראש אל רב דמתא, והוא היה מלמדו דקדוק וספרי דינים וספר "המבחר" לרבנו אהרן הא' נ"ע, ספרי המחקר ושאר הידיעות הנלמדות בזמנים ההם'. שמואל בן שמריה פיגיט, אגרת נדחי שמואל (סנקט פטרסבורג: בעהרמאן, תרנ"ד),10.

89. למשל, מלמדים עשויים היו לצמצם את ההוראה של מדעים מסוימים, אם הסתייגו מלימוד שלהם, מטעמים כאלה או אחרים. הסתייגות מלימוד של חכמות חיצוניות מביע אברהם בן יאשיהו ירושלמי (נפטר אחרי שנת 1734, פעל בצ'יופוט-קלעה), בחלק הרביעי של חיבורו 'אמונה אמן', המוקדש לסוגיה הבאה: 'אם היא מותרת לישראל לעסוק בלמוד חכמה אחרת חוץ מלמוד התורה או היא אסורה'. אברהם בן יאשיהו, ספר אמונה אמן (גוזלווא: טירישקין, 1846), דף מד, ע"ב – דף מט, ע"א. בדיונו תוקף אברהם בן יאשיהו את האידיאל הפילוסופי לפיו שלמותו האמיתית של האדם בעולם באה לו רק בעקבות עיון שכלי, ומביע, כנגד זאת, את ההשקפה שהיהודי (הקראי והלא קראי) ראוי שיתמקד דווקא בלימוד תורה, וילמד חכמות חיצוניות רק 'בשעה שאינה יום ולא לילה או בשעה שהוא נפנה לבית המים' (ראו שם, דף מט, ע"א; בעקבות ירושלמי, פאה ג, ע"א), ורצוי שימנע מהן כליל. אברהם בן יאשיהו עצמו למד או לפחות הכיר חיבורים פילוסופיים ומדעיים. הדבר מסתבר מציוני המקורות שמהם הוא שואב תימוכין לתזה שלו, עמם נמנים 'כוונות הפילוסופים', 'הכוזרי', 'מורה הנבוכים', 'שמונה פרקים', 'משרת משה', 'מורה המורה' לשם טוב אבן פלקירה, ועוד ועוד. על אודות חייו וחיבוריו, ובייחוד על 'אמונה אמן', עיינו ש"א פוזננסקי, "הקראי אברהם בן יאשיהו ירושלמי," הגורן 8 (1912): 56–75.

https://doi.org/10.1017/S0364009413000081 Published online by Cambridge University Press

ההוגים הקראיים'.[77] הוא היה מודע לתורות מדעיות מודרניות, לפחות בדיסציפלינות מסוימות.[78] בביאורו 'אגרת פנת יקרת', שאותו חיבר לאור ניסיונו כמורה לתלמידים, מציג יצחק בן שלמה תכנית לימודים.[79] לפי תכנית זו, המובאת בפירוש על העיקר השישי, נלמדים לאחר הוראת הדקדוק שלושה מקצועות: ראשית - הלכה קראית (עם 'אדרת אליהו' או 'גן עדן'), לאחר מכן פרשנות התורה (עם ספר 'המבחר' לאהרון בן יוסף או 'כתר תורה' לאהרון בן אליהו), ולבסוף הגות פילוסופית-דתית (עם 'עץ חיים' או 'מורה הנבוכים').[80] גם חטיבת לימוד במדעים כלולה בתכנית הלימודים. יצחק בן שלמה אינו מציין במפורש באיזה שלב של התכנית יש לשבצה. לפי דבריו במבוא ל'פנת יקרת', ייתכן שלדעתו ראוי היה ללמד מדעים קודם לעיון בחיבורים הלכתיים.[81] מכל מקום, לפי סדר הלימוד שהוא מציע, תחילה על התלמיד ללמוד את 'חכמת ההגיון'. לאחר מכן ילמד את 'חכמת הלימודים', הכוללת בתוכה ארבע חכמות משנה: 'חכמת המספר', 'חכמת ההנדסה', 'חכמת המוסיקא', ו'חכמת התכונה'. ארבע החכמות הללו "ירגילו את האדם לשאר החכמות' העיקריות, שהן שתיים: 'חכמת הטבע' ו'חכמת האלהיות".[82]

יחידת הלימוד במדעים שמציע יצחק בן שלמה היא מרשימה. ואולם מתברר שהיו לו ספקות באשר לאפשרות הוראתה בפועל. הוא מלין כי 'בזמנים האלו כל בני הדור להוטים אחר קבוץ הממון, ומעטים הם החושקים לתכלית האחרון שהיא החכמה וההשכלה'. על כן, העיון בארבע החכמות לא יהיה אלא נחלתם של מתי מעט, של אותם תלמידים יחידי סגולה שניחנו ב'שכל זך ומהיר', ויש להם 'תשוקה נמרצת ללמוד החכמות על פי סדרם ואמתתם'.[83] על האמור חשוב להוסיף כי יצחק בן שלמה נמנע כמעט לגמרי מלהמליץ על חיבורים שבאמצעותם ראוי ללמד או ללמוד מדעים. ייתכן שהיה מודע לרוחות חדשות שנשבו בעולם המדעי והבין כי החיבורים שעמם היה נהוג ללמד את החכמות שציין בתכנית הלימודים שלו הם כבר מיושנים לגמרי. אכן, במקרה יחיד שבו הוא חורג מדרכו, הוא אמנם ממליץ על 'מלות ההגיון', אך מדגיש שמטרת העיון בו היא לימוד מקוצר של נושאים ספציפיים מתוך מלאכת ההגיון, שתכליתו כפי הנראה אינה אלא להקנות את היסודות המדעיים המינימאליים הנדרשים להבנת טקסטים הנזקקים לרעיונות בלוגיקה אריסטוטלית. ואף

77. עיינו Leon Nemoy, "Isaac ben Solomon on the Karaite Creed," *Jewish Quarterly Review* 80, nos. 1–2 (1989): 55. על אודותיו של יצחק בן שלמה ועל אודות חיבוריו עיינו שם, 49–55. ועיינו גם אחיעזר, "קראי קרים," 740–742; Philip E. Miller, "Spiritual and Political Leadership among Nineteenth-Century Crimean Karaites," *World Congress for Jewish Studies* 11, Division B, vol. 3 (1994): 2–3. יצחק בן שלמה חיבר את ביאורו בשלהי המאה התשע עשרה. כתב היד המוקדם ביותר של הביאור מתוארך לשנת 1799. ראו כ"י סינסינטי, היברו יוניון קולג' 841 (ס' 11329), דף 89א.

78. בשנת תקנ"ה (1794/5), במהלך שהות בת כחצי שנה בסנקט פטרסבורג, כחלק ממשלחת שיצאה לבקש מהשלטון הרוסי הטבות לקראי קרים, למד יצחק בן שלמה אסטרונומיה לפני מורים רוסיים. עיינו נמוי, "יצחק בן שלמה," 51. כן עסק ברפואה. שם, 52 הע' 13.

79. יצחק בן שלמה, ספר פנת יקרת (גוזלווא: מ' טירישקן, ת"ר), דף ט, ע"א – דף י, ע"א. דיונו של יצחק בן שלמה בתכנית לימודים זו סוכם במאמרו של נמוי, "יצחק בן שלמה," 59–60.

80. יצחק בן שלמה מלווה אזהרה להמלצתו ללמוד את 'מורה הנבוכים'. לפיה, ישנן ב'מורה' 'דעות רחוקות מהשכל ... [ו]הרבה מהקדמות הפלוסופים העומדות נגד התורה והאמונה האמתית'. יצחק בן שלמה, פנת יקרת, דף ט, ע"ב. ביקורת ברוח דומה הייתה לו גם נגד 'אדרת אליהו', והיא שימשה כאחד המניעים שהוליכו אותו לחבר את 'אגרת פנת יקרת'. עיינו לסקר, מיהודה הדסי לאליהו בשיצי, 120.

81. יצחק בן שלמה כותב כי מלמדים קראים נוהגים ללמד את עשרת עקרי האמונה באמצעות 'אדרת אליהו' בלי שהקדימו ולימדו את תלמידיהם את 'חכמת האלהות'. לדעתו נוהג זה 'אינו נאות': 'כי הנער שלא פקח עין כלום בחכמת האלהות איך יוכל להבין הלמודים ההם ואיזה תועלת תהיה לו בלמודם. אדרבא יוליד בלבול, אולי יהיה גרמא להפסיד גם למודיו הראשונים'. יצחק בן שלמה, פנת יקרת, דף א, ע"א. במידה ש'חכמת האלהות' משמעה כאן זהה למשמעות של 'חכמת האלהיות' המצוינת בסוף חטיבת הלימודים במדעים שהוא מציע (ראו להלן), אזי ניתן להסיק כי יש ללמוד חטיבה זו קודם לעיון ב'אדרת אליהו', וממילא גם לפני הלימוד של פרשנות לתורה ושל הגות פילוסופית-דתית.

82. יצחק בן שלמה, פנת יקרת, דף ט, ע"א.

83. שם.

https://doi.org/10.1017/S0364009413000081 Published online by Cambridge University Press

מלחמות השם,[69] נוה שלום, עץ חיים, ספר הכוזרי, חובת הלבבות, [הלכה, מנהג, ועיקרי האמונה הקראית:] אפריון עשה,[70] אשכול הכפר, אדרת אליהו'.[71]

כפי שאנו רואים, גם בתכנית זו כוללים לימודי המדעים עיון בשני חיבורים בלבד, 'רוח חן' ו'מלות ההגיון', והם נעשים כשלב מקדים ללימוד של הגות פילוסופית-דתית. מעניין לציין כי לאחר לימודי המדע נלמדים גם יסודות האמונה הקראית והלכה קראית. אפשר אפוא כי ייעוד נוסף היה לקריאה ב'רוח חן' וב'מלות ההגיון', והוא להכין את התלמידים, למשל, לעיון ב'אדרת אליהו'.

נער או בחור קראי שעיין ב'רוח חן' בווהלין, בסוף העשור השלישי של המאה השמונה עשרה, הוא מחברו של 'אילון מורה', מדריך להוראה וללמידה על דרך שאלות ותשובות בין רב לבין תלמיד (נתחבר בשנת 1728 או 1729).[72] צעיר זה, שהיה כפי הנראה לא אחר מאשר ש"י לוצקי, מתייחס בחיבורו לרעיונות יסודיים אחדים מתורת ההגיון וממדעי הטבע. מבין החיבורים שמהם הוא יונק, החיבור המדעי היחיד הוא 'רוח חן'.[73]

נתבונן עתה במספר מקורות המלמדים על הוראת המדעים, ובפרט על השימוש ב'רוח חן' כספר לימוד, בקהילות הקראיות שבקרים. מקור אחד הוא טופס של 'רוח חן', אשר נכתב במנגופ (Mangup) בשנת תמ"ו (1685/6) בידי שבתי בן אברהם בן שבתי. בעלים שלפני 'רוח חן' הועתק בכתב היד חיבור בתחום לימוד בסיסי אחר במערכת החינוך הקראית, דקדוק עברי.[74] מקור שני הוא 'עץ הדעת', ביאור על 'עץ חיים' מאת משה בן שמואל מצ'ופוט-קלעה.[75] בביאור זה, שאותו כתב בהיותו בן חמש עשרה, ממעט משה בן שמואל להסתמך על חיבורים מדעיים, ולמעשה, ככל שעיני מגעת, החיבור המדעי היחיד שממנו הוא יונק בבירור הוא 'רוח חן'.[76]

מקור שלישי הוא 'אגרת פנת יקרת', ביאור על עשרת עיקרי האמונה שב'אדרת אליהו', מאת יצחק בן שלמה (1754/5–1826), המנהיג הרוחני של הקהילה הקראית בקרים במוצאי המאה השמונה עשרה ובראשית המאה התשע עשרה. יצחק בן שלמה נחשב לאחד המלומדים הקראיים הבולטים של העת החדשה המוקדמת. ל' נמוי כנהו 'נציג חשוב של האלמנט ה"ליברלי" ... בקרב

69. ההקשר שבו מופיע שם החיבור כאן ובתכניות לימודים קראיות אחרות עולה בקנה אחד עם זיהויו כחיבורו הפילוסופי של רלב"ג. בנוסף, ידוע על למדנים קראיים במאות ובאזורים הנדונים כאן אשר עיינו בחיבור זה. ראו למשל המובאות מתוכו המופיעות באסופת קטעים מחיבורי רבנים וקראים שערך אברהם בן יאשיה בשנת 1664: כ"י סנקט פטרסבורג, הספרייה הלאומית הרוסית Evr. II A 161 (ס' 64168), למשל דפים 24ב, 26א. זאת ועוד: שמו של 'מלחמות השם' ושמו של רלב"ג מצוינים במפורש בתכנית לימודים קראית שהוצגה בקרים בשליש השני של המאה התשע עשרה. ראו להלן, בתכנית הלימודים של מרדכי סולטנסקי ('המדרגה הששית').

70. 'אפריון עשה לו' לקראי שלמה ידידיה בן אהרון.

71. החיבור המאוחר ביותר מבין כל אלה הוא 'אפיריון עשה לו', שנתחבר בשנת 1696.

72. עיינו: אחיעזר ולסקר, "אילון מורה."

73. ראו שם, 27, הדיון במיני הקדימה, בו מופיע המונח הייחודי המשמש בפרק השמיני של 'רוח חן' עבור אחד ממיני הקדימה, 'מערכה' (המקור כאן אינו 'מלות ההגיון', כפי ששיערו אחיעזר ולסקר). השוו: אליאור, "רוח חן," 251 (§56). ועיינו גם שם, 47–49. בנוסף, המשפט החותם את הפרק האחד עשר בחלק השני של 'אילון מורה', ואולי גם המינוח המשמש בפרק זה, מבוססים כפי הנראה על הפרק הראשון של 'רוח חן'. ראו אחיעזר ולסקר, שם, 31, והשוו אליאור, שם, 237–238.

74. כ"י ניו יורק, ספריית אוניברסיטת קולומביה X 893 So 2 (ס' 23346). 'רוח חן' הוא החיבור היחיד שהועתק בכ"י סנקט פטרסבורג, הספרייה הלאומית הרוסית Evr. I A 491 (ס' 51309), שנכתב בכפא (Keffe) שבקרים בשנת שע"ג (1612/3). המעתיק של כתב היד, יצחק בן מרדכי הזקן, מכנה עצמו בקולופונו 'הצעיר'. ראו הקולופון בדף 16ב. במידה שכינוי זה מעיד על גילו של המעתיק, אזי יש לפנינו ראיה נוספת לתלמיד שעיין ב'רוח חן' בקרים במאה השבע עשרה.

75. ראו על אודותיו דיווחו של ש"י לוצקי המובא אצל מאן, טקסטים ומחקרים, 1429. לוצקי מספר כי משה בן שמואל 'נפטר בן י"ח שנים על פני אביו'. אביו של משה הוא שמואל בן יוסף, בעל 'מעיל שמואל', ביאור על 'ספר המבחר'.

76. משה בן שמואל, עץ הדעת, כ"י סנקט פטרסבורג, ספריית המכון ללימודים מזרחיים B 206 (ס' 53351). בעניין גילו בעת כתיבת הביאור עיינו שם, דף 2א. בהקדמה לביאור מספר משה בן שמואל על המניעים שהוליכו אותו לחברו. ראשית הוא מספר שעשה זאת לתועלתם של תלמידים כמוהו. שנית, הוא מציין, תוך שימוש בדברים המופיעים בהקדמה ל'רוח חן': 'אמרתי אכתוב מהענייני'[ם] המועילים' 'כדי שיהיה לי למשמרת' 'מפני שהשכחה מצויה'. ראו שם, דף 1ב. והשוו אליאור, "רוח חן," 237 (§1). מובאות או פרפראזות נוספות על קטעים מ'רוח חן' מצויות גם בביאור גופו.

https://doi.org/10.1017/S0364009413000081 Published online by Cambridge University Press

ליעקב בן ראובן, והן רבניים - מאת רד"ק, ראב"ע ורמב"ן. לאחר מכן יש ללמוד חיבורים בהלכה קראית: ראשית ביאורו של שלום בן זכריה עצמו על 'אדרת אליהו', ובהמשך 'אשכול הכפר' ליהודה הדסי, 'גן עדן' לאהרון בן אליהו, או 'אדרת אליהו'. בהמשך נלמדים חיבורים ב'מוסר ויראה'. או אז מגיע שלב הוראת המדעים. רשימת הקריאה המדעית שמציע שלום בן זכריה בסיסית יותר מזו המקוצרת של בשיצי. לפי המלצתו, יש לעיין בחיבור אחד בלבד במדע, 'רוח חן', ורצוי ללמוד גם את 'מלות ההגיון', אם כי הקריאה בו איננה מחויבת. 'שני ספרים האלו', מטעים שלום בן זכריה, 'הן כמפתח להכנס בם לספרי החקירה'. ואכן, לאחר למידת המדעים מעיינים התלמידים בשורה של חיבורים בהגות פילוסופית ודתית: 'נוה שלום' לאברהם שלום, חיבורים מאת ר' יצחק אברבנאל (שלום בן זכריה אינו נוקב בשמותיהם), 'מורה הנבוכים' ו'עץ חיים'. סדר הלימוד נשלם עם חזרה על עיון בהלכה קראית, ובפרט ב'אדרת אליהו'.

ראיות נוספות לשימוש בצמד 'רוח חן' ו'מלות ההגיון' במסגרת למידת המדעים עולות מעיון בשני כתבי יד שהועתקו בקהל הקראים בווהלין. כתב היד הראשון הועתק בשנת שו"ר (1745/6), בעיר לוצק.[56] המעתיק הוא שמחה יצחק בן משה לוצקי ('ש"י לוצקי', 'רש"י הקראי', 'עולם צעיר', 1716–1760), בן לוצק, והמחבר הבולט והפורה ביותר שצמח בקרב קראי מזרח אירופה.[57] לוצקי העתיק בכתב היד רק את 'רוח חן' ואת 'מלות ההגיון', כמסתבר לשם שימוש בהם – אולי שלו עצמו – במסגרת של הוראה. כתב היד השני הועתק, או לכל הפחות נמסר, בווהלין במחצית הראשונה של המאה השבע עשרה.[58] בדף האחרון שלו כתבה יד אנונימית רשימה של חיבורים 'אשר יחוייב התלמיד אשר ירצה להקרא בשם איש ללמדם ולידעם בידיעה אמתית עד שיראו מבועיהם על לשונו'. להלן נוסח מלא של הרשימה:[59]

> [דקדוק:] מכלול, שרשים,[60] ערוגת הבשם,[61] כליל יופי,[62] [מוסר:] מבחר פנינים, נחלת אבות,[63] ספר הישר,[64] [לוגיקה ומדעי הטבע:] שער השמים,[65] מלות ההגיון, רוח חן, [הגות פילוסופית ודתית:] משרת משה לנרבוני,[66] עשרה מאמרות,[67] מורה נבוכים, עץ שתול,[68]

56. כ"י סנקט פטרסבורג, ספריית המכון ללימודים מזרחיים B 154 (ס' 53085), דפים 7א–15ב. שנת ההעתקה צוינה בסוגר של הבית האחרון של שיר שכתב המעתיק בראשה. לסקירה של תולדות הקהילה הקראית בלוצק עד למאה התשע עשרה עיינו: אחיעזר ושפירא, "קראים בליטא," 44–46.

57. בטופס אין קולופון. זהות מעתיקו מתבררת מהשוואת הכתיבה בו לכתיבות של שני אוטוגרפים של לוצקי: כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים MS 3425 (ס' 32110; נכתב בשנת 1752); כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים MS 3370 (ס' 32055; נכתב בשנת 1753). על אודות חייו וחיבוריו של לוצקי עיינו Daniel J. Lasker, "The Life and Works of Simúah Isaac Lutski - A Preliminary Intellectual Profile of an Eighteenth-Century Volhynian Karaite," in Shapira and Lasker (eds.), *Eastern European Karaites*, 36–56. אני מודה לפרופ' לסקר על שאפשר לי לעיין במאמרו בטרם נתפרסם.

58. כ"י סנקט פטרסבורג, ספריית המכון ללימודים מזרחיים C 147 (ס' 69399). בדף האחרון של כתב היד רשמה יד קראית עלומה הערה על רעידת אדמה שאירעה 'בתחו'[ם] ווואלין בלילה ליל יום ראשון חמשה ימי'[ם] לשבט שין צדי זין לפ"ק".

59. ראו בכתב היד, דף 16ב.

60. שניהם מאת רד"ק.

61. לשמואל ארקיוולטי.

62. לאהרון בן יוסף הקראי.

63. ליצחק אברבנאל.

64. הכוונה כנראה לחיבור המיוחס לזרחיה היוני

65. לפי המיקום ברשימה סביר לחשוב שהכוונה כאן לחיבורו של גרשום בן שלמה מארל.

66. צ"ל: לקלונימוס בן קלונימוס.

67. לכלב אפנדופולו.

68. ביאור מאת ר' גדליה ליפשיץ על 'העיקרים' לר' יוסף אלבו.

https://doi.org/10.1017/S0364009413000081 Published online by Cambridge University Press

(ונציה 1549, קרימונה 1566). בנוסף, לידיהם של קראים במזרח אירופה הגיעו עותקים, מרביתם כפי הנראה בכתבי יד,[49] של אחת או של שתי מהדורות דפוס של 'רוח חן' שראו אור מצפון להרי האלפים בשלהי המאה השש עשרה ובראשית המאה השבע עשרה (פראג 1593, לובלין 1620). עותקים אלה הקיפו בדרך כלל גם ביאורים על 'רוח חן', המצורפים לכל המהדורות הללו.[50]

בחינה של עדויות שונות על חומרי לימוד מדעיים שהיו נהוגים בשיעורים לתלמידים קראיים במזרח אירופה ובקרים, מלמדת כי בקהילות הקראיות שבאזורים אלה נתפס 'רוח חן' ונעשה בו שימוש כספר לימוד בסיסי להוראת המדעים האריסטוטליים.[51]

ניתן את דעתנו ראשית לקודכס קראי גדול, אשר הועתק במזרח אירופה במאה השמונה עשרה.[52] בסופה של אותה מאה ובראשית המאה התשע עשרה היה קודכס זה בבעלותה של משפחה קראית ידועה בהעליץ' שאחדים מבניה שימשו כחזנים של הקהילה.[53] באחד מעליו כתבה יד קראית אלמונית את 'זכרון הספרים השייכים ללמידת התלמיד התכליתית'. רשימת הספרים וסדר המקצועות חופפת במידה רבה לאלה המוצעים בתכנית הלימודים המלאה של בשיצי. עם זה, בולט כי הכותב עלום השם אינו עורך הבחנה בין רשימת הקריאה המלאה במדעים לבין רשימת הקריאה החלקית המוצעת ב'אדרת אליהו'. הוא מונה את המקצועות והחיבורים המצוינים ברשימה החלקית בהמשך ללימוד של 'מה שאחר הטבע'. זאת ועוד, הוא מונה עם חיבורים אלה לא רק את 'כוונות הפילוסופים', אלא גם את 'רוח חן', 'עם ב' פירושי'[ם]'. 'רוח חן' נדפס בצירוף שני פירושים רק במהדורת פראג 1593 ובמהדורת לובלין 1620. מכאן מסתבר שלפני הכותב עמד טופס של אחת ממהדורות אלו. הבדל גלוי לעין נוסף בין התכנית דנן לבין זו של בשיצי נעוץ בהכנסתו של 'מורה הנבוכים' לרשימת החיבורים בהגות פילוסופית-דתית (יחד עם 'עץ חיים').

ראיה נוספת לשילוב של 'רוח חן' בהוראה לתלמידים קראיים בהעליץ מופיעה ב'אדר היקר', ביאור על עשרת העיקרים שב'אדרת אליהו', מאת שלום בן זכריה (מחצית שנייה של המאה השמונה עשרה – ראשית המאה התשע עשרה).[54] בפירושו על הדיון בעיקר השישי, מלין שלום בן זכריה כי 'בדורות ובקהלות האלו, אשר אפס ממנו יודע ספר והגיון', הוראת המדעים המוצעת בתכניתו של בשיצי איננה ניתנת עוד ליישום מעשי. שלום בן זכריה מציע תכנית לימודים חלופית, המיועדת 'לכל הרוצה להשתלם במעלת החכמה בזמננו בקהלותנו'. סדר הלימוד בתכניתו זהה לזה שבתכניתו של בשיצי, אך הוראת המדעים מצומצת למינימום ההכרחי.[55] לפי הצעתו של שלום בן זכריה, לאחר הקריאה הראשונית במקרא ולימוד הדקדוק, יש לעיין בביאורים למקרא על דרך הפשט, הן קראיים - 'ספר המבחר' לאהרון בן יוסף, 'כתר תורה' לאהרון בן אליהו, ו'ספר העשר'

49. תרבות הקריאה הקראית, לפחות עד לשליש השני של המאה התשע עשרה, הייתה מושתתת על עיון והעתקה של חיבורים בכתבי יד, ולא על הדפסתם. עיינו: Daniel J. Lasker, "The Importance of Manuscripts for the Study of Early Modern Eastern European Karaism," in *Colette Sirat Jubilee Volume*, ed. Judith Olszowy-Schlanger et al. (forthcoming in 2013).

50. לביאור המצורף למהדורת ונציה, אשר ראה אור שנית במהדורת קרימונה, עיינו אליאור, "רוח חן," 122–124. ביאור זה נדפס פעמיים נוספות, במהדורות פראג ולובלין. בשתי המהדורות הללו ביאור שני על 'רוח חן'. לדיון בו עיינו שם, 165–167.

51. חקירתם של הטפסים של 'רוח חן' אשר הועתקו בקהילות הקראים בקרים ובמזרח אירופה למן שלהי המאה השש עשרה ועד לראשית המאה התשע עשרה, ואשר הגיעו לידינו, העלתה כי בחלק מהם (לשם דיוק: בחמישה) הועתק 'רוח חן' כחיבור יחיד. האם מגמה זו במסירתו של 'רוח חן' קשורה לכך שבסביבה התרבותית הנדונה נעשה בו שימוש כטקסט לימוד?

52. כ"י שטרסבורג, הספרייה הלאומית 3974 (ס' 2868).

53. שמואל בן משה, בנו משה, ונכדו שמואל. ראו הרשימות המשפחתיות המצויות בכתב היד, דף 314א. ועיינו מאן, טקסטים ומחקרים, 581 הע' 38a; ראובן פאהן, כתבי ראובן פאהן, חלק ראשון: ספר הקראים (בילגוריי: ועד היובל, תרפ"ט), 44–45; קיזילוב, קראי גליציה, 33–35, 105. על אודות הקהילה הקראית בהעליץ עיינו אחיעזר ושפירא, "קראים בליטא," 46–52; קיזילוב, קראי גליציה.

54. עיינו על אודותיו: מאן, טקסטים ומחקרים, 503 הע' 99, ובערכו ב'אנציקלופדיית בני מקרא'.

55. שלום בן זכריה, ביאור על עשרה עיקרים ב'אדרת אליהו', כ"י סנקט פטרסבורג, ספריית המכון ללימודים מזרחיים B 245 (ס' 53386), דף 47ב.

https://doi.org/10.1017/S0364009413000081 Published online by Cambridge University Press

עד כאן נמצאנו למדים כי מוריו של יוסף בגי לימדו אותו ואת עמיתיו את החיבורים הכלולים ברשימת הקריאה המדעית המינימאלית שעליה המליץ בשיצי, בתוספת חיבורים אחדים: 'מלות ההגיון' וביאור עליו, שני ביאורים על 'כוונות הפילוסופים', ו'רוח חן'. מותר להניח שההוראה של 'מלות ההגיון' ושל 'רוח חן', המהווים יחדיו חומרי לימוד יסודיים בלוגיקה, במדעי הטבע, ובמטאפיסיקה, קדמה ללימוד של חיבורים מתקדמים יותר במלאכת ההגיון, וב'כוונות הפילוסופים'. מכל מקום, מעיון בחלק השני של העדות, שבו מדווח בגי על הלימודים שאותם הוא וחברו לא השלימו, ועל החיבורים שבהם תכננו לעיין, מתברר כי כוונתם הייתה ללמוד גם את החיבורים שצוינו ברשימת הקריאה המדעית המלאה, שוב - בתוספת של מספר חיבורים. בגי מספר כי זמן קצר לפני שהלך ששון הכהן לעולמו, החלו ללמוד אריתמטיקה באמצעות חיבור שאינו מופיע ברשימתו של בשיצי: 'ספר המספר' לר' מרדכי כומטינו.[43] במהלך לימודו של חיבור זה מת ששון הכהן. בגי מוסיף ומדווח כי בכוונתם היה להמשיך ולעקוב אחר רשימת הקריאה המדעית המלאה של בשיצי, לפי סדר הלימוד שנקבע בה, עם תוספת אחת, באריתמטיקה: 'ספר המספר' לר' אליהו מזרחי.[44] כן שאפו ללמוד הגות פילוסופית-דתית, לא רק עם 'עץ חיים', כפי שהציע בשיצי, אלא גם עם חיבור לא קראי, 'מורה הנבוכים' לרמב"ם.[45] בגי איננו מציין האם ההוראה המתוכננת יצאה אל הפועל לאחר מותו של ששון הכהן.

עדותו של בגי מהווה את הראיה המוצקה הראשונה לשימוש ב'רוח חן', וגם ב'מלות ההגיון', כחלק מהלימוד הבסיסי של המדעים האריסטוטליים במסגרת מערכת החינוך הקראית בביזנטיון. כפי שראינו, ייעוד עיקרי לימוד זה היה הכנה לעיון בהגות פילוסופית-דתית. כפי שיתברר להלן, עדותו של בגי, שניתנה כאמור בראשית המאה השש עשרה, אינה אלא חוליה ראשונה בשרשרת של ראיות לשימוש ב'רוח חן' בהוראת המדעים לתלמידים קראיים. שרשרת זו נפרשת לאורך המאות הבאות ומגיעה עד לשלהי המאה התשע עשרה.

מזרח אירופה וקרים, המאות השבע עשרה – השמונה עשרה[46]

למן מפנה המאה השבע עשרה, לכל המאוחר, ובמהלך מאתיים השנים הבאות, הופצו בקהילות הקראיות שבמזרח אירופה ובחצי האי קרים כתבי יד רבים של 'רוח חן'.[47] כתבי יד של החיבור הגיעו לקהילות אלו בערוצים אחדים. חלק מהם מוצאם בביזנטיון.[48] אחרים כוללים העתקות או העתקות של העתקות של שתי מהדורות של 'רוח חן' שראו אור באיטליה בשליש השני של המאה השש עשרה

43. בטופס ג נכתב: 'ספר המבחר'. ראו בטופס, דף 9ב. ברשימת חיבוריו של כומטינו שערך ז"כ אטיאס לא מצאתי חיבור בשם 'ספר המספר'. עיינו אטיאס, הפירוש כדיאלוג, 15–18. האם מדובר באחד מן החיבורים במתמטיקה שנזכרים שם, 17–18? ושמא אין לפנינו אלא ייחוס שגוי, והכוונה ל'ספר המספר' לר' אברהם אבן עזרא?

44. לדיון בחיבור זה ולמהדורה ביקורתית של חלקו ראו: סטלה שגב, "'ספר המספר' של אליהו מזרחי: ספר לימוד בחשבון מהמאה ה- 15" (עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2010).

45. דפוס-ערש של 'מורה הנבוכים' ראה אור ברומא בשנת רל"ד (1474). דניאל לסקר הפנה את תשומת הלב לכך שרשימת הקריאה שהציע בשיצי איננה כוללת חיבור זה, ולמעשה אף לא אחד מחיבוריו של רמב"ם. עיינו לסקר, "קראות ומדע," 436 הע' 40. על אודות היחס הקראי לרמב"ם עיינו: Daniel J. Lasker, "Maimonides and the Karaites: From Critic to Cultural Hero," in *Maimónides y su época*, ed. Carlos Del Valle Rodríguez, Santiago Garcia-Jalón de la Lama and Juan P. Monferrer Sala (Mardid: Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, 2007), 311–325.

46. להלן אתייחס לקהילות הקראים במזרח אירופה ולקהילותיהם שבקרים כחלק מסביבה תרבותית אחת. אמנם, מבחינת המיקום הגיאוגרפי, התרבות והתנאים הפוליטיים בחברות הלא קראיות שבתוכן או לידן שכנו, פעלו קראי מזרח אירופה בתנאים שונים לגמרי מבני עדתם שישבו בקרים. אף על פי כן, מצד חיי הרוח והתרבות של הקראים בשני האזורים, רב היה המשותף על המפריד, לפחות עד לשלהי המאה השמונה עשרה. הדברים נוגעים בעיקר לקרבה בין לשונותיהם, ולכך שאלה וגם אלה חלקו את המורשת הרוחנית של אבותיהם הביזנטיים. לאורך כל התקופה עמדו הקהילות בקשרים הדוקים, שבאו לידי ביטוי בביקורים, במכתבים, במסירת ובמכירת כתבי יד וספרים, ועוד.

47. לפירוט של הנאמר בפסקה זו עיינו: אליאור, "רוח חן," 180–188, 193–196.

48. הדבר מסתבר מכך שהם כוללים סממנים הייחודים לטפסים של 'רוח חן' שנמסרו בקרב יהודים רבניים וקראיים בביזנטיון, בין היתר: ייחוס של החיבור ל'אנטולי', נוסח ייחודי של ההקדמה לחיבור, וכן שירים המופיעים בתוך ולצד ההעתקות.

https://doi.org/10.1017/S0364009413000081 Published online by Cambridge University Press

לספסל הלימודים,[33] לפני שלושת מוריהם: אברהם באלי, שבתי 'היתום' וזכריה בן שמואל.[34] ניתן לחלק את עדותו לשני חלקים.[35] בחלק הראשון הוא מספר על הלימודים לפני שלושת מוריו, בטרם נפטר ששון הכהן. בגי מספר כי שבתי היתום התחיל ולימד את ספרי התורה והנביאים 'בלשון יוני', יחד עם פירושי רד"ק.[36] בה בעת כבר החלו התלמידים ללמוד, לפני זכריה בן שמואל, את מלאכת הדקדוק, בעזרת 'ספר הדקדוק של' 'ר' דוד קמחי הספרדי'.[37] כשהשלימו שלב זה, כמו גם את עיוניהם ב'מלים מעשים מדברי החכמים', עברו ללמוד את מלאכת ההגיון. תחילה עיינו בשני חיבורים שאינם מופיעים ברשימתו של אליהו בשיצי: 'מלות ההגיון', בליווי ביאורו של 'ר' מרדכי כומטינו.[38] לאחר מכן המשיך אברהם באלי להורות לתלמידיו את ענפי הלוגיקה שעל לימודם המליץ בשיצי.[39] בשלב הבא קראו את 'כוונות הפילוסופים' לאלגזאלי. במקום אחר ב'כתר כהנה' מציין בגי כי עיינו בחיבור זה בלווי ביאורים עליו מאת ר' משה נרבוני ור' אברהם באלי.[40] כן עיינו ב'רוח חן'. תוך לימודי המקצועות המדעיים הללו, היו התלמידים מעיינים ('בזמני המועדים') בשני החיבורים בהלכה קראית שעליהם המליץ בשיצי, וכן ('בכל השבתות אחרי התפילה') בפירושים לתורה, מאת הראב"ע[41] ומאת אהרון בן יוסף, וב'פשטים אחרים שעשו חכמי ישראל'.[42]

אריסטוטליות. לאחר שהלך לעולמו נטל על עצמו בגי את מלאכת ההתקנה של חלק מהפירושים והדרושים הללו לפרסום, ושבצם בתוך חיבורו שלו 'כתר כהנה'.

33. יוסף בגי נוקב בשמותיהם של אחדים מהם ומתאר בקצרה את תחומי עיוניהם ואת יצירתם. יוסף בגי, כתר כהנה, דף 23א-ב.

34. אברהם בן יעקב באלי (נפטר סביב שנת 1512) ידוע בעיקר בשל מעורבותו בפולמוסים שסערו בזמנו בין קראים לבין רבנים ובינם לבין עצמם. בספרות המחקר הוא נזכר על פי רוב כמחברה של 'אגרת אסור נר שבת', העוסקת במחלוקת שהתעוררה במאה החמש עשרה בקרב הקראים סביב השאלה של הדלקת נרות בערב שבת כמנהג הרבנים. על אודות חייו ויצירתו של באלי עיינו דנון, "הקראים בתורכיה," 312–313, וכן: אברהם בן יעקב באלי, אגרת אסור נר שבת (אשדוד: מכון תפארת יוסף לחקר היהדות הקראית, תשס"ב), 7–13 (מבוא המהדיר יוסף אלגמיל). באלי חיבר ביאור על חלק ההגיון של 'כוונות הפילוסופים' לאלגזאלי, ואפשר גם שהוציא מתחת ידו ביאור על 'מלות ההגיון'. על אודותיהם של שבתי 'היתום' וזכריה בן שמואל או על יצירות מפירות עטיהם לא ידוע דבר מחוץ לאזכוריהם ב'כתר כהנה'. לפי בגי, שלושת מוריו הם 'אנשים מפורסמים ... הנכבדים, הם הנושאים תורה בזמננו זה', והם מוסמכים לתת הרשאה לעיסוק במלאכת השחיטה (בין היתר נתנוה גם לבגי עצמו). יוסף בגי, כתר כהנה, דף 84א. לציון שמו של זכריה בן שמואל ב'כתר כהנה' מלווה ברכת המתים, 'נ"ע'. ראו שם. במידה שברכה זו יצאה מתחת לעטו של בגי, הרי שזכריה לא היה בין החיים בעת שהעלה בגי את חיבורו על הכתב.

35. שם, דף 9א-ב.

36. ראוי לציין כי פירושיו של רד"ק על התורה ועל נביאים ראשונים ואחרונים ראו את אור הדפוס עד לראשית המאה השש עשרה, דהיינו לפני או בזמן שאברהם באלי שימש כמלמד. כך למשל, הפירוש לתורה נדפס בקושטא בשנת רס"ה (1505).

37. 'מכלול' לרד"ק.

38. יוסף בגי מכנהו: 'ר' מרדכי היוני'. יוסף בגי, כתר כהנה, דף 9א.

39. בגי מסביר מדוע לא נלמדו 'הנצוח וההלצה והשיר', ומוסיף על הטעם שציין בשיצי (ראו לעיל, הע' 16) טעם נוסף: 'שלהשמר מן הטעות בין העדרי בין קניני מספיק, וגם מספיק בידיעת האמת'. יוסף בגי, כתר כהנה, שם. בטופס ג חסרות המלים 'וגם מספיק'. ראו בטופס, דף 9ב.

40. יוסף בגי, כתר כהנה, דף 14א.

41. גם פירוש זה נדפס במהלך תקופת עבודתו של באלי כמלמד. הוא ראה אור בנאפולי בשנת רמ"ח (1488), ובקושטא בשנת רס"ה (1505).

42. יוסף בגי, כתר כהנה, דף 9א. לפי אליהו בשיצי, 'למוד תורתנו האלהית בבאוריה וסודותיה והפלפול והחקירה במצותיה על דרכי ההקש' הוא הלימוד העיקרי שבו יש לעסוק בשבת. הלימוד 'בספרי המדות ובספרי החכמה מהחלק העיוני ממנה מה שלא יחלוק בתורתנו האלהית, וכן גם כן מחכמת התכונה החלק העיוני ממנה', הוא 'אינו אסור גם כן לפעמים' בשבתות. לעומת זאת, 'העיון בספרי המינים וספרי החכמה העומדים לפי הפרסום כנגד תורתנו האלהית וספרי הרפואה וכל חלק מעשי אשר בכל חכמה, כמו החלק המעשי מהפלוסופיא והחלק המעשי מהתכונה וכל חכמת המספר והתשבורת והמוסיקא הנקראת חכמת הנעימות שהיא חכמה מעשית, הכל הם באסור בשבת'. אליהו בשיצי, אדרת אליהו, 96.

https://doi.org/10.1017/S0364009413000081 Published online by Cambridge University Press

הגות פילוסופית ודתית. חיבור אחד נלמד כאן: 'עץ חיים' לאהרון בן אליהו.

בשיצי מטעים כי לאור ההשכלה הנרכשת באמצעות העיון בחיבורים בתחומים אלה, התלמידים צריכים לשקוד על לימוד 'המאמרים הנבואיים, ... להשוות יסודיהם עם יסודי אלה החכמות בכל מה שאפשר בהם, ולחלוק במאמרים העומדים כנגד דעות האמונה והמאמרים הנבואיים'.[26]

חשוב להדגיש את המקום ואת התכליות של הוראת המדעים בתכנית הלימודים שמציע בשיצי. לפי תכנית זו, העיון ב'עץ חיים' נעשה לאחר הלימוד של המדעים. אכן, הבנתו של חיבור זה מחייבת היכרות עם תורות מדעיות.[27] בייחוד תובע העיון בו לימוד קודם של מדעים אריסטוטליים; ואמנם מדעים אלה תופשים מקום משמעותי ברשימת הקריאה המדעית שמציע בשיצי. המסקנה העולה היא אפוא שמטרה עיקרית של הוראת המדעים בתכניתו של בשיצי היא הכנה לעיון ב'עץ חיים', או כללית, בהגות פילוסופית-דתית הנשענת על התורות המדעיות הנלמדות. בה בעת, מדבריו של בשיצי ניתן להבין כי הוראה זו נועדה גם להניח תשתית להבנה של 'דברי הנבואה על הסדר ודקדוקיהם ופירושיהם', דהיינו: של פירושים למקרא, כמסתבר כאלה שבהם נזקקים המפרשים לתורות מדעיות, ול'חקירה במצות תורתנו האלהית עם דרכי ההקשים שיעשו בהם', הווה אומר: לעיון הלכתי, כמסתבר כזה המבוסס על דוקטרינות מדעיות, וכנראה בייחוד על תורת ההקש האריסטוטלית.[28] ראוי לציין בהקשר זה כי חיבורו ההלכתי של בשיצי, 'אדרת אליהו', כולל רעיונות בפילוסופיה ובמדעים, וקוראים המבקשים להבינו חייבים להיות לכל הפחות בעלי ידע בסיסי בתחומים אלה.[29]

עדות נוספת בדבר תכנית לימודים אשר יושמה במסגרת קראית של הוראה בביזנטיון באה מפיו של יוסף בן משה בן יהודה בגי (נולד סביב שנת 1490). יוסף בגי הוא נצר למשפחה קראית חשובה, שצאצאיה היו דמויות בולטות בחיי הקראים בביזנטיון ובארץ ישראל במאות השש עשרה והשבע עשרה.[30] מעדותו של בגי, המופיעה בתוך חיבורו 'כתר כהנה',[31] מתברר כי בשלהי המאה החמש עשרה ובראשית המאה שלאחריה פעלו בביזנטיון מלמדים קראיים אשר אימצו, עם שינויים מסוימים, את תכנית הלימודים של בשיצי.

יוסף בגי מתייחס ללימודיו יחד עם חברו מילדות ששון בן יעקב הכהן, אשר נפטר בעודו תלמיד צעיר.[32] בגי מפרט את רשימת המקצועות והחיבורים שלמדו הוא, ששון הכהן וחבריהם

26. אליהו בשיצי, אדרת אליהו, 169.

27. עיינו: צ'ירנר, "עץ חיים,"; דניאל י' לסקר, "טבע ומדע בהשקפתו של אהרן בן אליהו הקראי," דעת 17 (תשמ"ו): 33–42; idem, "Byzantine Karaite Thought," in Polliack (ed.), *Karaite Judaism*, 511–520; הנ"ל, מיהודה הדסי לאליהו בשיצי, 69–95.

28. להלן יוצגו עוד מספר תכניות לימודים קראיות שבהן מודגשת חשיבות לימודה של מלאכת ההגיון. מקומו של מקצוע זה בחינוך הקראי, ובפרט הלימוד שלו באמצעות 'מלות ההגיון', תובע עיון נפרד.

29. עיינו לסקר, מיהודה הדסי לאליהו בשיצי, 96–122; הנ"ל, "הגות קראית ביזנטית," 524.

30. עיינו דנון, "הקראים בתורכיה,", 311–312, 314, 322, 328–329, 337–339; Jacob Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, vol. 2 (New York: Ktav Pub. House, 1972), 294–315; Mordechai L. Wilensky, "Rabbi Elijah Afeda Baghi and the Karaite Community of Jerusalem," *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 40 (1972): 109–146.

31. בקטלוג המכון לתצלומי כתבי יד עבריים שבבית הספרים הלאומי בירושלים רשומים שלושה טפסים של 'כתר כהנה' בכתבי יד: (א) כ"י סנקט פטרסבורג, ספריית המכון ללימודים מזרחיים, B 437 (מספר הסרט במכון: 53626); (ב) כ"י סנקט פטרסבורג, ספריית המכון ללימודים מזרחיים B 191 (ס' 53331), דפים 5א–60א; (ג) כ"י לונדון, הספרייה הבריטית MS Or. 12349 (ס' 8293), דפים 1א–23ב. 'כתר כהנה' נדפס בידי יוסף אלגמיל. עיינו: יוסף אלגמיל, כרמי יוסף, ג (אשדוד: מכון תפארת יוסף לחקר היהדות הקראית, תשס"ח), 159–240. תודתי נתונה לפרופ' דניאל לסקר על שהפנה אותי למהדורה זו. במהדורתו של אלגמיל נפלו שיבושים רבים, ועל כן העדפתי להשתמש בכתבי היד. בחרתי את טופס א כנוסח עיקרי וציינתי חילופי נוסח משמעותיים משני הטפסים האחרים.

32. ככל שעיני מגעת, קראי זה לא ידוע לנו ממקור אחר. מעיון ב'כתר כהנה' מתברר כי לפני מותו ששון הכהן הספיק לחבר קובץ של פירושים על 'ספר המבחר' לאהרון בן יוסף וכן מספר דרושים בנושאים בלוגיקה, ובתורות נפש ושכל

https://doi.org/10.1017/S0364009413000081 Published online by Cambridge University Press

לפי תכניתו של בשיצי, בתחילה יש ללמוד את השפה העברית, ובה בעת להתחיל לעיין במקרא.[12] או אז נלמדת 'מלאכת הדקדוק'. לאחר לימוד זה, וטרם המעבר לחלקה העיקרי של התכנית, הווה אומר: עיון בפשט ובדרש המקרא,[13] נדרשת מהתלמידים קריאה בשורה של חיבורים, שאותם ניתן לשייך לשלושה תחומים, הנלמדים לפי הסדר הבא:[14]

הלכה קראית. את זו יש ללמד בעזרת 'ספר המצוות' (= 'גן עדן') לאהרון בן אליהו, או באמצעות 'אדרת אליהו'.

מדעים. בשיצי מפרט שתי רשימות קריאה חליפיות לשלב זה של הלימוד, האחת מלאה והשנייה חלקית.[15] הוא מציג את המקצועות ברשימה המלאה בסדר הבא: לוגיקה,[16] אריתמטיקה עיונית,[17] אריתמטיקה מעשית,[18] מוזיקה,[19] גיאומטריה ואופטיקה,[20] אסטרונומיה עיונית,[21] אסטרונומיה מעשית,[22] אסטרולוגיה,[23] מדעי הטבע,[24] ומטאפיסיקה.[25] לפי הרשימה החלקית, שנועדה למלמדים שלא יעמוד זמנם בידם ללמד את הרשימה המלאה, מעיינים התלמידים ראשית ב'ספרי ההגיון' ולאחר מכן ב'כוונות הפילוסופים' לאלגזאלי.

Late Medieval Karaite Philosophy (Leiden: Brill, 2008), 106–108; idem, "Karaite Attitudes towards Religion and Science," *Torah et science: perspectives historiques et théoriques; études offertes à Charles Touati,* ed. Gad Freudenthal, Jean-Pierre Rothschild and Gilbert Dahan (Paris: Peeters, 2001), 129; idem, "Eastern European Karaite Attitudes towards Modern Science," *Aleph* 10, no. 1 (2010): 122–124; idem, "Medieval Karaism and Science," in *Science in Medieval Jewish Cultures*, ed. Gad Freudenthal (New York: Cambridge University Press, 2011), 427–437. (אני מודה לפרופ' לסקר על שאפשר לי לעיין במאמרו זה בטרם נתפרסם). על האפשרות שתכניתו של בשיצי הושפעה מזו של מורו, ר' מרדכי כומטינו, עיינו ז'ן-כריסטוף אטיאס, הפירוש כדיאלוג: מרדכי בן אליעזר כומטינו על התורה, קושטא, 1460 (ירושלים: מאגנס, תשס"ז), 60–62.

12. בתרגום ל'לשון שמשתמשים', דהיינו יוונית. אליהו בשיצי, אדרת אליהו, 168.

13. שם, 169.

14. שם.

15. בולטת בשתי הרשימות היעדרותו של מקצוע הרפואה. עיינו וולפיש, "חינוך קראי," 22 הע' 35; לסקר, "קראות ומדע," 436–437.

16. ביתר פירוט: 'מבוא, מאמרות, מליצה, הקש, מופת, הטעאה'. אפשר שהכוונה לקיצוריו או לביאוריו האמצעיים של אבן רשד על חיבוריו של אריסטו. בשיצי מטעים כי הלימוד של מקצועות או של חיבורים אלה 'מספיק בידיעת האמת ולהשמר מן הטעות' וכי אין צורך ללמוד 'נצוח והלצה ושיר' - 'מפני שהחכמות נשלמו בזמננו'. אליהו בשיצי, אדרת אליהו, 169.

17. נלמדת בעזרת 'חכמת המספר' (= ה'אריתמטיקה') לנקומאקו. עיינו Moritz Steinschneider, *Die Hebräeischen Übersetzungen des Mittelalters und des Juden als Dolmetscher* (Berlin: Kommissionsverlag des Bibliographischen Bureaus, 1893; Reprinted in: Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1956), 516–519; Tony Lévy, "The Establishment of the Mathematical Bookshelf of the Medieval Hebrew Scholar: Translations and Translators," *Science in Context* 10, no. 3 (1997): 436.

18. נלמדת בעזרת 'ספר המספר' לראב"ע.

19. בשיצי לא מפרט חיבורים שבאמצעותם יש ללמד מקצוע זה.

20. מקצועות אלה נלמדים בעזרת ארבעה ספרים מאת אוקלידס: 'היסודות', 'המתנות', 'חלוף המבטים', ו'המראים', וכן בעזרת 'בתמונות הכדוריות' למנלאוס. עיינו: שטיינשניידר, התרגומים העבריים, 510–516; לוי, "מדף הספרים המתמטי," 433, 436.

21. נלמדת בעזרת ה'אלמגסט' לתלמי, או קצורו מאת ג'אבר בן אפלח. עיינו: שטיינשניידר, התרגומים העבריים, 543–545; לוי, "מדף הספרים המתמטי," 435.

22. למידה של שימוש במכשירים המשמשים את האסטרונומים במלאכתם, 'כגון האצטורל"ב וזולתם'.

23. בשיצי אינו נוקב בשמות של חיבורים בתחום זה.

24. ביתר פירוט: 'שמע, שמים והעולם, הויה והפסד, אותות עליונות, צמחים, בעלי חיים, ספר הנפש, חוש ומוחש, שינה ויקיצה'. גם כאן ייתכן שהכוונה היא לקיצוריו או לביאוריו האמצעיים של אבן רשד על חיבוריו של אריסטו שתרגומיהם העבריים נושאים שמות אלה.

25. 'מה שאחר הטבע'. שוב – סביר שמדובר בקיצור או בביאור האמצעי של אבן רשד על ה'מטאפיסיקה' לאריסטו.

https://doi.org/10.1017/S0364009413000081 Published online by Cambridge University Press

האוויר, הנפשות בצמחים, בבעלי חיים ובבני אדם, הדמיון וכוחותיו, השכל המעשי, השכל העיוני והתעלותו, שפיעת השכל הפועל בנבואה, ועוד ועוד.[7]

הדיונים ב'רוח חן' הם שיטתיים, רהוטים ובהירים, ואינם תובעים מקוראיהם ידע מוקדם כלשהו בתחומי התוכן המטופלים בהם. תכונות אלו הוליכו לכך שבמאות השנים שלאחר פרסומו, יצאו לו ל'רוח חן' מוניטין כחיבור המועיל מאוד למעיינים המבקשים לרכוש באמצעותו ידיעות בסיסיות במדעים. במהלך כשש מאות שנים, למן הזמן שבו ראה אור ועד לשלהי המאה התשע עשרה, נמסר 'רוח חן' בסביבות תרבותיות יהודיות רבות ברחבי אירופה הנוצרית וביזנטיון. הוא הועתק במספר עצום של כתבי יד, ראה את אור הדפוס במהדורות רבות, וזכה שתתחבר עליו שורה ארוכה של ביאורים. כפי שנראה להלן, מקום חשוב בלימוד המדעים תפש 'רוח חן' בקרב הקראים.

חדירתו של 'רוח חן' לתכנית הלימודים הקראית

'רוח חן' הגיע לקהילות קראיות בביזנטיון כבר במאה שבה נתפרסם, ונמצאו לו קוראים שם לפחות עד למאה השש עשרה. עם המעיינים בו במאות השלוש עשרה והארבע עשרה נמנים שני הלמדנים הקראיים החשובים ביותר שפעלו בתקופה זו במחוזות המזרחיים של הים התיכון: אהרון בן יוסף הרופא (ידוע גם כ'אהרון הראשון', פעל סביב שנת 1294, בסולכאת שבקרים ובעיקר בקושטא), ואהרון בן אליהו ('האחרון', ראשית המאה הארבע עשרה – 1369, עיקר פעילותו בניקומדיה שבאסיה הקטנה ובקושטא).[8] ייתכן שלמדנים אלה וקוראים קראיים אחרים של 'רוח חן' בסביבתם עשו בחיבור שימוש כספר לימוד למדעים.[9] ואולם לא ניתן לקבוע מסמרות בדבר, בין היתר משום שאין בידינו עדויות בדבר רשימות קריאה שהונהגו בחינוך הקראי בביזנטיון באותו הזמן. לעומת זאת, מן המאה החמש עשרה ומראשית המאה השש עשרה שרדו שתי עדויות מפורשות ממין זה.

העדות הראשונה היא תכנית לימודים שאותה הציע אליהו בן משה בשיצי (1420 לערך - 1490), גדול החכמים שהצמיחה הקראות הביזנטית. בשיצי הצ'יג את תכניתו בחיבורו ההלכתי 'אדרת אליהו', במהלך דיונו בשישי מבין עשרת העיקרים של האמונה הקראית.[10] תכניתו של בשיצי איננה כוללת קריאה ב'רוח חן'. עם זה, בשל חשיבותה לדיון שלהלן, אפרט את ההמלצות הכלולות בה, בעיקר ביחס לסדרי הלימוד ולמקום המוקצה למדעים במסגרת כלל תכנית הלימודים.[11]

7. אליאור, "רוח חן," 17–31.

8. מובאות מ'רוח חן' מצויות בתוך 'ספר המבחר' לאהרון בן יוסף ובתוך 'עץ חיים' לאהרון בן אליהו. השוו: אהרון בן יוסף, ספר המבחר וטוב המסחר (גוזלווא: י' פינקלמן, 1835), דף טז, ע"א-ע"ב, דף כ, ע"ב, דף כב, ע"ב, ודף נא, ע"א, ובהתאמה במהדורת 'רוח חן' אצל אליאור, "רוח חן," 252 (§63), 238–239 (§8–9), 239–240 (§11), 239 (§9). וראו: אהרון בן אליהו, עץ חיים, פ (מהדורת פרנץ דליטש ומשה שטיינשניידר; [Barth: לייפציג,1841], 104–105. כפי שציין דניאל פרנק, אהרון בן אליהו משלב שם מובאות מן הפרק השישי של 'רוח חן', העוסק בארבעת מיני הידיעות שאינן מושגות במופת, עם מובאות מן הדיון באותו נושא המצוי בראש השער השמיני של 'מלות ההגיון'. עיינו Daniel Frank, "The Religious Philosophy of the Karaite Aaron ben Elijah: The Problem of Divine Justice" (PhD diss., Harvard University, 1991), lxvi–lxvii, 21–24.

9. פרנק ניסה לשחזר את תכנית הלימודים של אהרון בן אליהו על סמך מקורותיו של 'עץ חיים', ועל כן כלל בה את 'רוח חן'. עיינו פרנק, "הפילוסופיה הדתית," xx–xix. מוריס צ'רנר שיער שר' יהודה, אחי אמו של אהרון בן אליהו, הוא שלימדו פילוסופיה, וכמסתבר גם את 'רוח חן'. עיינו Morris Charner, "The Tree of Life by Aaron ben Elijah of Nicomedia" (PhD. diss., Columbia University, 1949), i. אפשר שאהרון בן אליהו היה תלמידו של שמריה האקריטי, שמכתביו הוא מצטט. עיינו אהרון בן אליהו, עץ חיים, עד (עמ' 93), באונומסטיקון מאת שטיינשניידר המובא שם, עמ', 328, וכן אצל: שמריה בן אליהו האקריטי, אלף המגן, פירוש על אגדות מסכת מגילה (ירושלים: מקיצי נרדמים, תשס"ג) 43,22,20 (מבוא המהדיר אהרן ארנד).

10. עיינו: אליהו בן משה בשיצי, ספר המצות הנקרא אדרת אליהו (רמלה: המועצה הארצית של עדת היהודים הקראים בישראל, תשכ"ו), 166–169.

11. לדיונים בתכנית הלימודים של בשיצי ראו: שמחה אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל, ב (ירושלים: בית המדרש לרבנים באמריקה, תשס"א) 595–600; Barry D. Walfish, "Karaite Education in the Middle Ages," *Dor Ledor* 5 (1992): 11–13; Daniel J. Lasker, *From Judah Hadassi to Elijah Bashyatchi: Studies in*

https://doi.org/10.1017/S0364009413000081 Published online by Cambridge University Press

מזרח אירופה וחצי האי קרים במאות השש עשרה – השמונה עשרה,[3] וקהילות קרים בשליש השני של המאה התשע עשרה.[4] בדיוני אבקש להראות כי במערכת החינוך הקראית באזורים ובתקופות אלה נהגה מסורת של קריאה ב׳רוח חן׳ כחלק מן ההוראה של המדעים. ראשיתה של מסורת זו במרכז הקראי הביזנטי. למדנים קראיים שפעלו במרכז זה במאות החמש עשרה והשש עשרה, לימדו מדעים, בפרט כהכנה לעיון בחיבורים בהגות פילוסופית-דתית, ובחרו לאמץ את ׳רוח חן׳ כספר לימוד. הקראים במזרח אירופה ובקרים המשיכו ללמד חיבורים אשר חייבו אותם להקנות לתלמידיהם לפחות ידע בסיסי במדעים. ׳רוח חן׳ שימש עבורם ככלי מרכזי, ולעיתים בלעדי, למימושו של יעד פדגוגי זה, בייחוד בכל הנוגע להוראת מדעי הטבע. להוראה של יסודות הלוגיקה נסתייעו לעיתים גם ב׳מלות ההגיון׳ המיוחס לרמב״ם,[5] או בחיבורים אחרים במלאכת ההגיון. גישות ושיטות אלו בהוראת המדעים, ובכללן השימוש ב׳רוח חן׳, התמידו במערכת החינוך המסורתית בקהילות הקראיות שבקרים לפחות עד לשליש השני של המאה התשע עשרה.

רקע: ׳רוח חן׳

׳רוח חן׳ הוא חיבור מדעי עברי אשר נתחבר במאה השלוש עשרה בידי למדן עלום שם, כפי הנראה בדרום צרפת או באיטליה.[6] המדובר בספר מבוא למדעים אריסטוטליים, הווה אומר: תורות בלוגיקה, במדעי הטבע ובמטאפיסיקה שהורתן בבית מדרשם של אריסטו ושל פרשניו היווניים וההלניסטיים. חלק הארי של ׳רוח חן׳ מוקדש לדיונים בסוגיות יסודיות מתוך תורות אלו, ובייחוד בפיסיקה, במטאורולוגיה ובפסיכולוגיה. עם סוגיות אלו נמנות: העצם והמקרה, החומר והצורה, ארבעת היסודות הפשוטים ואיכויותיהם, מינים של הרכבות בגופים, שינוי ותנועה, האדים וריבוד

3. על אודות קראי מזרח אירופה עיינו: קראי מזרח אירופה בדורות האחרונים, בעריכת דן ד״י שפירא ודניאל י׳ לסקר (ירושלים: מכון בן-צבי, תשע״א). ועיינו גם במאמרים המופיעים אצל פוליאק (עורכת), יהדות קראית, בחלק העוסק במזרח אירופה ובקרים (שם, 633–871). ועיינו עוד: יוסף גור-אריה, ״הקראים בצפון-מזרח אירופה במאות ה- 15 ה- 16 וה- 17 וזיקתם לקראים באימפריה העות׳מאנית״ (עבודת גמר, אוניברסיטת תל-אביב, תשמ״ח); גולדה אחיעזר ודן ד״י שפירא, ״קראים בליטא ובוהלין-גליציה עד המאה הי״ח,״ פעמים 89 (תשס״ב):19–60; גולדה אחיעזר, ״מגמות ותהליכים,״ 38–114; Mikhail B. Kizilov, *The Karaites of Galicia: An Ethnoreligious Minority among the Ashkenazim, the Turks, and the Slavs, 1772–1945* (Leiden: Brill, 2009). על אודות יהדות קרים מן העת העתיקה עד למחצית הראשונה של המאה התשע עשרה עיינו Dan D. Y. Shapira, ״Some Notes on the History of the Crimean Jewry from the Ancient Times Until the End of the 19th Century, With Emphasis on the Qrımçaq Jews in the First Half of the 19th Century,״ *Jews and Slavs* 19 (2007): 65–92. אודות קראי קרים במאות השש עשרה – השמונה עשרה עיינו גם אחיעזר, ״קראי קרים.״

4. על אודות הקראים בקרים במאה התשע עשרה עיינו למשל Philip E. Miller, ״The Karaites of Czarist Russia, 1780–1918,״ in Polliack (ed.), *Karaite Judaism*, 819–826; דן ד״י שפירא, ״הסתגלותה של קהילה יהודית עות׳מאנית למציאות אימפריאלית: קראי קרים ורבניה בסוף המאה השמונה עשרה ובתחילת המאה התשע עשרה,״ איגוד ב (תשס״ט):17–30.

5. חיים (הרברט) דווידסון ערער על הייחוס המקובל של ׳מקאלה׳ פי צנאעת אלמנטק׳ לרמב״ם. עיינו: Herbert A. Davidson, ״The Authenticity of Works Attributed to Maimonides,״ in *Me'ah She'arim: Studies in Medieval Jewish Spiritual Life in Memory of Isadore Twersky*, ed. Ezra Fleischer et al (Jerusalem: Magness, 2001), 111–133 (esp. 118–125); idem, *Moses Maimonides: The Man and His Works* (Oxford: Oxford University Press, 2005), 313–322). מאז שהעלה את טיעוניו כנגד הייחוס ניסו חוקרים אחדים להתמודד עמם. עיינו למשל: Ahmad Hasnawi, ״Réflexions sur la terminologie logique de Maïmonide et son contexte farabien: le *Guide des perplexes* et le *Traité de logique*,״ in *Maïmonide, philosophe et savant (1138–1204)*, ed. Tony Lévy and Roshdi Rashed (Leuven: Peeters, 2004), 69–78.

6. לדיון מקיף במטרותיו, בתכניו, במקורותיו ובשאלת הזהות של מחבר ׳רוח חן׳, כמו גם בהיסטוריה של הקריאה בו בהקשרים תרבותיים יהודיים שונים, רבניים וקראיים, באירופה ובביזנטיון בין המאה השלוש עשרה לבין המאה התשע עשרה, עיינו עתה: עפר אליאור, ״׳רוח חן׳ כאספקלריה מאירה: לימוד המדע בתרבויות יהודיות שונות כפי שהוא משתקף במבוא בינייימי למדע האריסטוטלי ובקורותיו לאורך הדורות״ (עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון, תשע״א). שם, 235–264, מובאת מהדורה מדעית ראשונה של ׳רוח חן׳.

https://doi.org/10.1017/S0364009413000081 Published online by Cambridge University Press

AJS Review 37:1 (April 2013), א–כח
© Association for Jewish Studies 2013
doi:10.1017/S0364009413000081

הוראת מדעים בחינוך הקראי: פרקים בלימוד הקראי של 'רוח חן'

מאת

עפר אליאור

מטרתי במאמר זה היא לשפוך אור חדש על סוגיית הלימוד של המדעים במערכת החינוך הקראית המסורתית.[1] לשם כך, אבחן את מקומו של חיבור מדעי עברי, 'רוח חן', במסגרת הוראת המדעים בשלוש סביבות תרבותיות קראיות: ביזנטיון במאות השלוש עשרה – השש עשרה,[2]

* תודתי נתונה למורי פרופ' דניאל י' לסקר ולד"ר גולדה אחיעזר על הערותיהם והארותיהם לטיוטות של מאמר זה. אני מודה גם לקורא עלום השם מטעם כתב העת על תיקוניו ועצותיו המועילות לד"ר אחיעזר אני מודה גם על כך שהעבירה לי עותקים של ערכים מתוך 'אנציקלופדיית בני המקרא' מאת שמואל א' פוזננסקי, חיבור שטרם ראה אור. האחריות לדברים כולה שלי.

1. בחקירתה של סוגיה זו הופנתה עד לאחרונה תשומת הלב בעיקר לרשימת קריאה פילוסופית-מדעית המופיעה בתוך תכנית לימודים שהוצעה בביזנטיון במאה החמש עשרה, בידי 'הפוסק האחרון' של היהודים הקראים, אליהו בשיצי. לדיון בתכנית זו ולמראי מקום בעניינה עיינו להלן. בשנים האחרונות נדרשו חוקרים למקורות נוספים, המפיצים אור על ההוראה של פילוסופיה ומדעים בקהילות קראיות ששכנו באזורים גיאו-תרבותיים אחרים. גולדה אחיעזר התייחסה לתחומי לימוד אלה במסגרת דיונה בחינוך הקראי בקרים במאות השש עשרה – השמונה עשרה. עיינו Golda Akhiezer, "The History of the Crimean Karaites during the Sixteenth to Eighteenth Centuries," in *Karaite Judaism: A Guide to its History and Literary Sources*, ed. Meira Polliack (Leiden: Brill, 2003), 741–745. בעבודת הדוקטור שלה עמדה אחיעזר על המקורות הפילוסופיים והמדעיים המשמשים בחיבוריהם של למדנים קראיים במזרח אירופה במאות השש עשרה – השמונה עשרה, ונדרשה לאפשרות שמקורות אלה מעידים על חומרי הלימוד שאומצו בבתי מדרש. עיינו הנ"ל, "מגמות ותהליכים בהתפתחות תודעתם ההיסטורית של הקראים במזרח-אירופה במאות הי"ז-הי"ט" (עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ח), 38–77 (ראו בעיקר שם, 53, 72). אחיעזר ודניאל לסקר דנו ב'אילון מורה', קתכיזם קראי מן המאה השמונה עשרה, הכולל רעיונות בפילוסופיה ובמדעים. עיינו: גולדה אחיעזר ודניאל י' לסקר, "'ספר אילון מורה': קתכיסיס לחינוך קראי מהמאה השמונה עשרה," דור לדור כז (תשס"ו): 7–38. חיים לוי ומשה פיירוז פרסמו תכנית לימודים המופיעה ב'יריעות שלמה' לשלמה בן אפידא הכהן, מחשובי החכמים הקראים שפעלו בקושטא ובמצרים במאה התשע עשרה. תכנית זו כוללת לימוד של מושגי יסוד במדעים אריסטוטליים (בעיקר בלוגיקה). עיינו חיים לוי ומשה פירוז, "יריעות שלמה מאת רבי משה מצורודי," בתוך: הגות עברית בארצות האיסלאם, בעריכת מנחם זהרי, אריה טרטקובר, מיכל זנד ואברהם חיים (ירושלים: הוצאת הספרים של הסוכנות היהודית, תשמ"ב), 165–166. וראו גם להלן, הע' 96.

2. על אודות המרכז הקראי בביזנטיון משלב התהוותו ועד למאה השתים עשרה עיינו: Zvi Ankori, *Karaites in Byzantium: The Formative Years, 970–1100* (New York: Columbia University Press, 1959). לסקירה של המגמות הפוליטיות-החברתיות ושל האישים הקראיים הבולטים בתורכיה בין המאות האחת עשרה – השש עשרה, עיינו: Abraham Danon, "The Karaites in European Turkey: Contributions to Their History Based Chiefly on Unpublished Documents," *Jewish Quarterly Review,* n.s., 15 (1925): 285–360 (esp. 288–322). ועיינו גם: Daniel J. Lasker, "Karaite Leadership in Times of Crisis," in *Jewish Religious Leadership: Image and Reality*, ed. Jack Wertheimer, vol. 1 (New York: Jewish Theological Seminary, 2004), 215–218.

https://doi.org/10.1017/S0364009413000081 Published online by Cambridge University Press